

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ STRUKTUR
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN HÜQUQİ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Novruzov Nəsimi Yaşar oğlu

BAKI – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ STRUKTUR
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN HÜQUQİ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi

Qrup: 34

Magistrant:
Novruzov Nəsimi Yaşar oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. İsayev Söhrab Zülfiqar oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKI – 2021

Elm andı

Mən, Novruzov Nəsimi Yaşar oğlu and içirəm ki, “Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur təkmilləşdirilməsinin hüquqi təminatı məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ STRUKTUR TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN HÜQUQİ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqat işinin aktuallığı: Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyi, iqtisadi, demoqrafik, intellektual potensialı, demək olar ki, bütün növ xammal və mənbələrin mövcudluğu ölkənin yerləşdiyi regionda xüsusi yer tutmasına imkan yaratmaqla yanaşı, onu ən vacib dünya mərkəzinə çevirən amillərdəndir. Bu səbəbdən iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, struktur siyasəti Azərbaycanın sabit iqtisadi inkişafını davam etdirmək siyasətinin ən vacib istiqaməti Mərkəzin və müxtəlif iqlim, sosial-iqtisadi şəraitdə yerləşən bölgələrin, ərazilərin və bölgələrin inkişafındakı tarazlığa obyektiv bir yanaşmadır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya tədqiqatının məqsədi, bazar münasibətləri şəraitində Azərbaycanda bir dövlət olaraq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı iqtisadiyyatın struktur təkmilləşdirilməsi üçün forma və metodların elmi əsaslandırılmasını inkişaf etdirməkdir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi zamanı qarşıya qoyulmuş vəzifələri həll edərkən iqtisadi təhlilin üsul və vasitələrinə, idrak metodlarına istinad ediləcəkdir. Tədqiqat zamanı xüsusi metodlardan sistem, struktur və funksional, tarixi, modelləşdirmə, statistik və digər metodlardan, tarixi və məntiqi, mücərrəd və konkret, ümumi və xüsusi təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası: Tədqiqat prosesində İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından və həmçinin bu sahədə tədqiqatlar aparmış yerli və xarici iqtisadçı alimlərin əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: “Azərbaycan iqtisadiyyatın struktur təkmilləşdirilməsinin hüquqi təminatı məsələləri” adlı dissertasiya işini yazarkən hal hazırda yaranan pandemiya dövrü ilə əlaqədar kitabxanaların və oxu zallarının işləməməsi başlıca məhdudiyyətlərdən biri olub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri. Tədqiqatın elmi yeniliyi təsərrüfat münasibətlərinin, paralel olaraq sektorlararası münasibətlərin dərinləşdiyi bir şəraitdə elmi-texniki inkişafı özündə ehtiva edən sektorların tərəqqisinin dövlət tərəfindən təşviq olunması yoluyla iqtisadiyyatın sektorlararası strukturunun təkmilləşdirilməsində xarici dövlətlərin təcrübəsinə nəzər salmaqla dövlətin struktur siyasətini səciyyələndirməkdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr. Dissertasiya tədqiqatı, iqtisadi münasibətlər subyektlərinin hüquq və mənafeələrinin qorunması üçün etibarlı mexanizmlərin yaradılmasına və iqtisadiyyatın struktur təkmilləşməsinə töhfə vermək üçün əsas prioritet kimi nəzərdən keçirilir.

Açar Sözlər: Azərbaycan İqtisadiyyatı, Struktur təkmilləşdirilməsi, hüquqi normativ baza

ISSUES OF LEGAL WARRANTY OF STRUCTURAL IMPROVEMENT OF AZERBAIJANI ECONOMY

SUMMARY

Relevance of the research: Azerbaijan's favorable geopolitical position, economic, demographic and intellectual potential, as well as the availability of all kinds of raw materials and sources allow it to occupy a special place in the region where the country is located. Therefore, ensuring legal and economic security, structural policy The most important direction of Azerbaijan's policy to continue sustainable economic development is a balanced approach to the development of the Center and the regions, territories and regions located in different climatic, socio-economic and ethnopolitical conditions.

Research methods: Modern cognitive methods, defined and developed by modern science and tested by experience, will be used in solving the tasks set in the dissertation for the benefit of achieving the goal. During the research, special methods were used: systemic, structural and functional, historical, modeling, statistical and other methods, historical and logical, abstract and concrete, general and special, unique and unique principles of unity.

Information base of the research: In the research process was used the data of The Ministry of Economy, The State Statistics Committee, as well as the works of local and foreign economist scientists who research this sector.

Limitations of the research. One of the main limitations of the dissertation "Issues of legal support of structural improvement of the economy of Azerbaijan" was the non-functioning of libraries and reading rooms due to the current pandemic.

Scientific novelty and practical importance of research. Scientific novelty of research is to characterize development of all sectors of the economy and structure improvement. It characterizes the progress of sectors, including scientific and technological development by the learning practices of foreign countries.

Areas where the results can be used. The approaches offered in the dissertation, as well as the recommendations can play a significant role in the implementation of the structural policy of the Republic. In The research of the dissertation is a main priority to contribute to the creation of reliable mechanisms for the protection of the rights and interests of the subjects of economic relations and the structural improvement of the economy.

Keywords: Azerbaijan Economy, Structural consolidation, legal normative base

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜDM	Ümum Daxili Məhsul
İKT	İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları
WEF	Dünya İqtisadi Forumu

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL	12
STRUKTUR SİYASƏTİ VƏ ONUN REALLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	12
1.1. İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin mahiyyəti və onu şərtləndirən amilləri	12
1.2. İqtisadi struktur dəyişikliklərinin iqtisadi artıma təsiri	18
1.3. Struktur siyasəti və onun reallaşdırılması ilə bağlı münasibətlərin hüquqi aspektləri	223
1.4. İqtisadiyyatın struktur problemlərinin həlli istiqamətində xarici təcrübələr.....	27
II FƏSİL	322
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA STRUKTUR SİYASƏTİNİN REALLAŞDIRILMASI MEXANİZMİ VƏ ONUN NORMATİV-HÜQUQİ TƏMINATI	322
2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunun müasir vəziyyətinin təhlili	322
2.2. Dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılmasında investisiya-innovasiya mexanizmləri.....	39
2.3. İqtisadiyyatda struktur təkmilləşmə xarakterli fəaliyyətin normativ-hüquqi təminatı.....	44
III FƏSİL	49
AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ STRUKTUR TƏKMİLLƏŞMƏSİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ	50
3.1. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəlik struktur dəyişiklikləri.....	50
3.2. Müasir mərhələdə Azərbaycanda struktur dəyişikliklərin və struktur islahatların əsas istiqamətləri	56
3.3. Dövlətin struktur siyasətinin normativ-hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	70
CƏDVƏLLƏRİN SIYAHISI	73

GİRİŞ

Tədqiqat işinin aktualığı: Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyi, iqtisadi, demoqrafik, intellektual potensialı, həmçinin hər çeşid xammal və mənbələrin mövcudluğu ölkənin yerləşdiyi regionda xüsusi yer tutmasına imkan yaratmaqla yanaşı, onu ən vacib dünya mərkəzinə çevirən amillərdəndir. Dünya təcrübəsinə əsasən, düzgün struktur dəyişikliklərinin əsasını qoymaq, iqtisadiyyatın dünya bazarlarına məhsul ixrac edə biləcək sektorlarını dövlət dəstəyi baş vermədən inkişaf etdirmək çox mürəkkəb məsələ kimi görünür. Burada başlıca prinsip rəqabət qabiliyyətli istehsalın formalaşması və aparıcı texnologiyaları təşviq etməkdən asılıdır. Nəticə etibarilə bu da ölkədə düşünülmüş, iradəli və güclü struktur siyasətin aparılmasının lazımlılığını şərtləndirir. Mahiyyətcə struktur siyasətinin özündə təkrar istehsal əsnasında ümumən iqtisadiyyatın, sahələrdaxili, sahələrarası və regional göstəricilər sisteminin keyfiyyətcə və kəmiyyətcə stabil, birbaşa inkişafına nail olmaq nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də iqtisadiyyatın struktur təkmilləşdirilməsinin çətin məsələlərindən birincisi davamlı, düzgün struktur inkişafa nail olmaqdan ibarətdir. Azərbaycan tarixən milli məqsədləri və mənafeləri üst-üstə düşən millətlərin, mədəniyyətlərin, iqtisadi, siyasi-inzibati birliyi olan ərazi kimi inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən struktur təkmilləşməsinə və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına nail olmaq, struktur siyasəti Azərbaycanın sabit iqtisadi inkişafını davam etdirmək siyasətinin ən vacib istiqaməti yolunda mərkəzin və müxtəlif iqlim, sosial-iqtisadi şəraitdə yerləşən bölgələrin, ərazilərin inkişafındakı tarazlığa balanslı bir yanaşmadır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Düzgün struktur siyasətinin düşünüülüb həyata keçirilməsi və formalaşdırılmasının prinsipi milli iqtisadiyyatın strukturlaşdırılması və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində elmi yollarla istiqamətləndirilmiş bütün yönlərdə təsərrüfat sistemlərinin davamlı inkişafı, fərqli siyasətin qarşılıqlı bağlantıları, dünya çapında başlıca proporsional asılılıqların istiqamətləri, elmi-texniki inkişafın qanunilik və struktur siyasətinin başlıca

istiqamətləri, iqtisadi göstərici, investisiya və innovativ fəaliyyətin səmərəliliyinin aspektləri üzrə təhlil olunmasıdır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- 1) iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş mövcud qanunvericiliyin mürəkkəbliyi və qarışıqlığı,
- 2) qanunvericilikdəki boşluqlar, ictimai münasibətlərin bu sahədə vaxtında həyata keçirilməmiş hüquqi tənzimləmə,
- 3) mövcud hüquqi tənzimləmə siyasətinin qeyri-sabitliyi və gözlənilməzliyi, iqtisadi inkişaf konsepsiyasının olmaması.

Mənfi cəhətlər arasında, tez-tez mövcud qanunvericiliyə əks olan yaxud bu qanunları özbaşına şərh edən çoxsaylı qaydaların mövcudluğunu, habelə dövlət qulluqçuları da daxil olmaqla əhalinin böyük əksəriyyətinin mövcud qanuni nihilizmini adlandırmaq olar, bu da qəbul olunanların "sürüşməsinə" səbəb olur.

Əminliklə deyə bilərik ki, post-sosialist ölkələrdə iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi, ölkənin təhlükəsizliyini, maddi təminatlı insan və vətəndaş hüquqlarını təmin etmək də daxil olmaqla, dövlətin tapşırıq və funksiyalarını yerinə yetirmək üçün vacib əhəmiyyəti olan maliyyə bazasının yaradılmasında həlledici amil halına gəlir. Bu səbəblərdən bu sahədə ölkənin iqtisadi böyüməsinə, investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsinə və sosial siyasətin həyata keçirilməsinə faydalı təsir göstərəcək bir qanunvericilik sisteminin yaradılmasına əməli ehtiyac var.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi, bazar münasibətləri şəraitində Azərbaycanda bir dövlət olaraq iqtisadi münasibətlərdə hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsiylə yanaşı iqtisadiyyatın struktur təkmilləşdirilməsi üçün forma və metodların elmi və nəzəri əsaslandırılmasını inkişaf etdirməkdir. Bu hədəfə çatmaq üçün dissertasiya aşağıdakı problemləri aradan qaldırmağa çalışır:

- müasir bir dövlətin iqtisadi funksiyasının mahiyyətini müəyyənləşdirmək,
- inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi həyatının hüquqi təminatı ilə bağlı təcrübələrini öyrənmək;

- Xarici dövlətlərin iqtisadi sahədəki islahatlarının qanunvericiliklə dəstəklənməsi təcrübəsini öyrənmək;
- Dövlətinin özünün iqtisadi funksiyasını həyata keçirmə prinsiplərini və metodlarını müəyyənləşdirmək;
- iqtisadi inkişafı tənzimləyən hüquqi mexanizmin əsas elementlərini xarakterizə etmək.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur təkmilləşdirilməsinin hüquqi təminatı məsələləridir. Bu tədqiqatın predmeti iqtisadiyyatın struktur təkmilləşdirilməsi yolları, mexanizmini və iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirən dövlətin funksiyalarıdır.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işini apararkən qarşıya qoyulmuş vəzifələri həll edərkən iqtisadi təhlilin üsul və vasitələrinə, idrak metodlarına istinad ediləcəkdir. Tədqiqat zamanı xüsusi metodlardan sistem, struktur və funksional, tarixi, modelləşdirmə, statistik və digər metodlardan, tarixi və məntiqi, mücərrəd və konkret, ümumi və xüsusi təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası: Tədqiqat prosesində İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından və həmçinin bu sahədə tədqiqatlar aparmış yerli və xarici iqtisadçı alimlərin əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: “Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur təkmilləşdirilməsinin hüquqi təminatı məsələləri” adlı dissertasiya işini yazarkən hal hazırda yaranan pandemiya dövrü ilə əlaqədar kitabxanaların və oxu zallarının işləməməsi başlıca məhdudiyyətlərdən biri olub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi, təsərrüfat münasibətlərin, paralel olaraq sektorlararası münasibətlərin dərinləşdiyi bir situasiyada elmi-texniki inkişafı özündə ehtiva edən sektorların tərəqqisinin dövlət tərəfindən təşviq olunması yoluyla iqtisadiyyatın sektorlararası strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün xarici dövlətlərin təcrübəsinə nəzər salmaqla dövlətin struktur siyasətini səciyyələndirməkdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: - Dissertasiyada təklif edilən yanaşmalar və həmçinin tövsiyələr Respublikamızın struktur siyasətinin reallaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Təklif edilən tövsiyələr hamısı Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur təkmilləşdirilməsinin hüquqi təminatı məsələlərinə istiqamətlənmişdir. Dissertasiya tədqiqatı, iqtisadi münasibətlər subyektlərinin hüquq və mənafeələrinin qorunması üçün etibarlı mexanizmlərin yaradılmasına və iqtisadiyyatın struktur təkmilləşməsinə töhfə vermək üçün əsas prioritet kimi nəzərdən keçirilir. Dissertasiya işinin strukturu giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilən ədəbiyyat siyahısından formalaşmışdır.

Dissertasiya işinin I fəslə « Struktur siyasəti və onun reallaşdırılmasının nəzəri əsasları » adlanır.

Bu fəsildə İqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və onu şərtləndirən amillər, İqtisadi struktur dəyişikliklərinin iqtisadi artıma təsiri, Struktur siyasəti və onun reallaşdırılması ilə bağlı münasibətlərin hüquqi aspektləri, İqtisadiyyatın struktur problemlərinin həlli istiqamətində xarici təcrübələrə toxunulub.

Dissertasiya işinin II fəslə «Azərbaycan Respublikasında struktur siyasətinin reallaşdırılması mexanizmi və onun normativ- hüquqi təminatı » adlanır.

Bu fəsildə Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunun müasir vəziyyətinin təhlili, Dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılmasında investisiya-innovasiya mexanizmləri, İqtisadiyyatda struktur təkmilləşmə xarakterli fəaliyyətin normativ-hüquqi təminatı izah olunmuşdur.

Dissertasiya işinin III fəslə «Azərbaycan Respublikasında struktur siyasətinin reallaşdırılması mexanizmi və onun normativ-hüquqi təminatı» adlanır.

Bu fəsildə İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəlik struktur dəyişiklikləri, Müasir mərhələdə Azərbaycanda struktur dəyişikliklərin və struktur islahatların əsas istiqamətləri, Dövlətin struktur siyasətinin normativ-hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri izah olunmuşdur.

Dissertasiya mövzusunun axırında araşdırılmış tədqiqatlara uyğun olaraq ümumi formada bəzi nəticə və təkliflər irəli sürülmüş və dissertasiya işinin yazılmasında istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir.

I FƏSİL. STRUKTUR SİYASƏTİ VƏ ONUN REALLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin mahiyyəti və onu şərtləndirən amilləri

Milli iqtisadiyyat bir-biriylə möhkəm əlaqəli olan müəyyən makroiqtisadi elementlərdən formalaşan kompleks bir sistemdir. İqtisadi quruluş isə bu elementlərin arasında var olan əlaqədir. Milli iqtisadiyyatın tarazlı, səmərəli, davamlı inkişafı naminə iqtisadi quruluş olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Demək olarki, bir çox Qərbi ölkələrinin iqtisadi artımındakı müvəffəqiyyət əsasən istehsalın ümumi dinamikasını və digər müsbət keyfiyyət dəyişikliklərini ehtiva edən dərin struktur dəyişikliklərindən qaynaqlanır. Cənub-Şərqi Asiyanın bir çox yeni sənayeləşmiş ölkələrində istehsalın sürətli şəkildə artımı birinci növbədə bu ölkələr üçün ənənəvi olmayan sahələrin inkişafının sürətlənməsiylə bağlıdır. Çoxşaxəli bir anlayış olan iqtisadiyyatın strukturuna iqtisadi sistemin müxtəlif elementləri arasındakı əlaqəni göstərən fərqli yönəldən baxıla bilər. Ümumilikdə sektor, təkrar istehsal, regional və xarici ticarət strukturları mövcuddur (Əlizadə, 2007, s.208).

Milli iqtisadiyyatımızda fərqli sahələrin və alt sektorların nisbətlərindən biri də sənaye quruluşudur. Sənaye quruluşu iqtisadiyyatın dövrü inkişafı, elmi-texniki tərəqqi və başqa amillərin təsiriylə mürəkkəb və dinamik olmaqla kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır. İctimai əmək bölgüsünün timsalında bir sektor quruluşu yaranır. Ümumi əmək bölgüsü xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatın başlıca sahələrinə, yəni kənd və meşə təsərrüfatı, sənaye və tikinti, nəqliyyat, ticarət və xidmət sektorunun digər sahələrinə ayrılmasıyla xarakterizə edilir. Eynilə özəl əmək bölgüsündə də bir sıra alt sahələr vardır. Yəni, sənayedə mədən və emal sənayesi, emal sənayesində isə yüngül sənaye, qida sənayesi, maşınqayırma var. Həmçinin Maşınqayırma sənayesində maşınqayırma, aləmqayırma və s kimi sahələr. Beləliklə, bir çox sənayedə sənaye içi əmək bölgüsünü göstərən alt sahələr mövcuddur.

Tarixə nəzər yetirsək görərəkki sosial təkrar istehsal prosesində iqtisadiyyatın inkişafını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq üçün zəruri olan sektorlar arasında sıx əlaqələr mövcuddur və bu əlaqələrin təhlili 1930-cu illərdə hazırlanmış giriş-çıxış balansı modelində aparılmışdır. Bu model "giriş - çıxış" adlanır, çünki mənbələrin daxil olması ilə hər bir sahənin məhsulu arasında kəmiyyət əlaqəsini nəzərdən keçirir və malların və xidmətlərin milli iqtisadiyyatın bir sahəsindən başqalarına keçməsinə göstərir.

20-ci əsrdə iqtisadiyyatın sektor quruluşunda bəzi dəyişikliklər baş vermişdir. Əsrin əvvəllərində Qərbi ölkələrinin sosial məhsulun yaradılmasında təbiəti istismar edən sənaye (təbii xammalın ilkin emalı), kənd təsərrüfatı sahələri üstünlük təşkil etməklə yanaşı maşınqayırma sənayesi də sürətlə inkişafa meyil etmişdir. Əsrin ortalarında, ÜDM istehsalında ilkin sənaye və kənd təsərrüfatının payı sürətlə aşağı düşdü və xidmət sektorunun payında ciddi sürətdə artım görünməyə başladı. İyirminci əsrin son illərində postsənaye cəmiyyətə keçid inkişaf etmiş ölkələrin sektor quruluşunda aşağıdakılar ilə ifadə olunan əsaslı dəyişikliklərlə müşayiət olunur: (Əliyev A., Şəkəraliyev A., 2002, s.420).

- ÜDM-in yaradılmasında kənd təsərrüfatı, hasilat sənayesi, ağır sənayenin payında stabil azalma gedir;
- Paralel olaraq, maddi istehsalın elektron mühəndisliyi, raket və kosmik texnologiyası, cihaz və analitik alətlər və s. sahələrdə də inkişaf baş verir.
- İlk öncə elm, təhsil, səhiyyə, sosial təminat və s. sahələrdə xidmət sektorunun payı artır. İqtisadiyyatda edilən struktur dəyişiklikləri məşğulluğun strukturunda bənzər meyllərə səbəb olur.

Reproduktiv quruluş iqtisadi böyümənin imkanlarını və səmərəliliyini əks etdirən iqtisadi sistemin parçasıdır. Ən əsası istehlak və yığılma arasındakı əlaqədir, çünki genişlənmiş təkrar istehsalın əsas, müəyyənədicisi şərtidir. Mahiyyət etibarlı ilə, ümumi kapital yaratma payı nə dərəcədə artıq olsa, iqtisadiyyatın inkişaf sürəti də bir o dərəcədə artıq olur. Keçmiş Sovet İttifaqı vaxtında Azərbaycanda ümumi kapital yaratma nisbəti ÜDM-in 30-40% -ni təşkil edirdi. Sonradan bu nisbət düşdü və 1990-cı ildə Azərbaycanda% 20,7 həcmində bərqərar oldu. Həmin dövrdə

iqtisadiyyatın struktur yenidən təkmilləşdirilməsi qıt olan investisiya mənbələri şəraitində aparılırdı.

Müəyyən sahələrə yatırılan investisiyaların azaldılması istehlakı müvəqqəti çoxalta bilər. Ancaq gələcəkdə investisiya proqramlarının sayının azlığı milli iqtisadiyyatın ümumi tempinə pis təsir edə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə yığım və istehlak arasında demək olar ki fərqli və sabit olmayan nisbətlər var. Tsiklik mühitdən asılı olan bir çox şeylər var. Bir çox hallarda yığım milli gəlirin 15-20% nisbəti ətrafında dəyişir. Lakin elə hallarda var ki bu belə deyil. Buna misal Yaponiyada bəzi illərdə yığılma nisbəti 30% -dən artıq olmasını deyə bilərik.

Beynəlxalq və milli iqtisadi münasibətləri əhatələyən dərin və olduqca kəskin nəticələrə gətirib çıxara bilən səbəblərdən biri də quruluşdakı kəskin dəyişikliklərdir. Struktur böhranlar aşırı istehsalın dövrü böhranlarından fərqlidir və təkcə ümumi iqtisadi vəziyyətdə deyil, müxtəlif sahələrdə və iqtisadi sahələrdə baş vermiş dəyişikliklərdə də görünür. Bu böhranlar müəyyən zamanla iqtisadiyyatın bir çox sahələrini və hətta dünya iqtisadiyyatınada təsirlər göstərir. Struktur böhranlarının iqtisadi inkişafa güclü təsir edə bilməsi üçün müəyyən şərtlər vacibdir. Nümunə olaraq, dünyanın əksər ölkələrinin iqtisadiyyatlarına davamlı təsir göstərən enerji böhranı məhz 1970-ci illərdə neft qiymətlərinin ciddi şəkildə yüksəlməsi ilə baş vermişdir. İqtisadi tarix valyuta, aqrar,maliyyə və digər struktur böhranlarını da bilir. Valyuta böhranları bir çox dövlətlərin valyuta məzənnələrində ciddi dəyişkənliklə nəzərə çarpır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının milli və ya dünya bazarlarında satışında dövrü çətinliklərin olması isə aqrar sektordakı böhranlardan qaynaqlanan amildir (F.Məmmədov, A.Musayev, M.Sadiqov, Z.Rzayev, Y.Kəlbəyev, 2006, s.1).

İqtisadi quruluş birdən birə formalaşmır. İqtisadiyyat müsbət artım dinamikasına o zaman malik olarkı, o dəyişikliklərə uğrasın və bu dəşikliklər müəyyən dərəcədə tez baş verərək zamanın tələblərinə uyğunlaşmış olsun. “II Dünya Müharibəsi” ndən sonra baş vermiş və demək olarkı bütün ölkələri əhatələyən struktur dəyişikliklərindən 2 əsas olanı fəqləndirmək olar. Birincisində başlıca olaraq bazar münasibətlərinin yaratdığı təbii təsirlər hegomonluq edir.

Artıq ümid vəd etməyən şirkətlərin sahibləri batır və ya daha az gəlirlilikdən razı kimi davranırlar. Kapital, işçi qüvvəsi, təşəbbüskar iradə daha sərfəli olduğu istiqamətdə yönləndirilir.

Digər üsul, qabaqcıl struktur dəyişikliyi sürətləndirmək üçün dövlət tənzimlənməsindən geniş istifadə edilməsidir. Bu situasiyada, struktura təsir edən hansı elementlərin azaldılmasının vacibliyinə diqqət yetirilir və bu üsul vacib proqnozlaşdırıcı təxminlərdən faydalanır. Birinci istiqaməti müəyyən dərəcədə konvensiya ilə Amerika adlandırmaq düzgün olmuş olar. Ona görə 80-ci illərdə İngiltərə də bu yolda addımlayırdı. Burada bazarın elementi kimi passiv dövlət müdaxiləsi az təsir gücü ilə özünü göstərirdi. Bu yolun sosial xərclərinə görə xeyli uzun və iqtisadi artım və inkişaf üçün səmərəsiz olduğu görünürdü.

İkinci istiqamət isə, mərkəzləşdirilmiş tənzimləyici üsullara, dövlət planlaşdırmasına və resursların sahələrarası transilyasiyasının sürətləndirilməsinə arxalanan Yaponiya yoludur (Həmçinin Cənubi Koreya da qırx ildən artıqdır ki, Yaponiyayı bu yolda təqib edir). Bu istiqamət daha çevik, daha az sosial xərclər və müsbət məhsuldarlıq gəlirləri ilə özünü göstərməyə başlayır.

İqtisadiyyatın quruluşu, mövcud texniki bazanın, sosial ehtiyaclara və əldə olunan əmək məhsuldarlığına uyğun olaraq bölüşdürmə və mübadilənin sosial mexanizmlərinin təsiri altında formalaşmış bir-biriylə bağlı nisbətlərin kompleks sistemidir. İqtisadiyyatın quruluşu, "çox vaxt texnoloji mənşəli olan, mahiyyət etibarilə iqtisadi, mülkiyyət münasibətləri və institusional formalar vasitəsi ilə qurulan və mübadilə münasibətləri yoluyla reallaşdırılan" əmək bölgüsü sistemini əks etdirir (A.Musayev, Y.Kəlbəyev, 2002, s.41).

Bütün bunlar geniş və çoxşaxəli bir struktur anlayışından xəbər verir. Deməli, iqtisadiyyata həm istehsal tərəfdən, həm də məhsul və milli gəlirin bölüşdürülməsi və istehlakı (təkrar istehsal strukturu) tərəfindən, müəssisələr və sənaye sahələri, eləcə də ayrı-ayrı quruluş əmələ gətirən amillər və proseslər nöqtəyi nəzərindən baxıla bilər.

İqtisadi quruluşlar da əhatə olunmaqla hər bir struktur sahəsi inkişaf mərhələsində aşağıdakı istiqamətləri keçir: yetkinlik dövrü, mənşə, böyümə, və

yoq olmaq və ya çürümək. Başlanğıc və böyümə köhnə quruluş içərisində bir təşkilatlanma prosesi, mühafizəkar partiyalar və ünsürlərlə işləmə prosesi, dəyişən sistem keyfiyyətləri prosesi kimi qəbul olunur. Yetkinlik dövrü, quruluş və qeyri-mütəşəkkillik proseslərinin bir-birini tarazlaşdırdığı stasionar vəziyyəti xarakterizə edir. Reqressiv transformasiyalar, öz növbəsində, yeni bir quruluşa yol verdikdə, strukturun dağılma prosesini əks etdirir. Müntəzəmlilik, köhnələrin dərinliklərində və onların özəyində yeni strukturların yaranması strukturların inkişafında mühüm əhəmiyyətlik göstərir.

İqtisadiyyatın quruluşu heterojenlik, uyğun iyerarxiya və tərkib hissələri arasındakı nisbətlərlə xarakterizə olunur. İqtisadi inkişafdakı artımın struktur cəhəti kəmiyyət artımıyla yanaşı, eynilə cəmiyyətin iqtisadiyyatında müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləriylə gözə çarpır. İqtisadiyyatın quruluşunun bu tərzdə təsnifatı ciddi dəyişikliklər baş verən inkişaf problemlərinin (bəzi strukturların bir-biri ilə əvəzlənməsi) anlaşılmasında həyata keçirilir.

Bir sözlə, iqtisadi sistemdə reallaşan hansısa yenilik struktur xarakter təcəssüm etdirir, çünki sistemlərdən kənarında başqa hal mövcud deyil, yəni qeyri-struktur dəyişiklikləri baş tuta bilməz. Digər hal isə odurki, bütün dəyişikliklər iqtisadiyyatda ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmır.

Struktur yeniliklərinin belə bir özəlliyi iqtisadiyyatda müstəqil bir kateqoriya kimi struktur dəyişikliklərinin dərin elmi araşdırmalardan kənarında qalmasına gətirib çıxarır. Başlıcası, digər iqtisadi fəaliyyətlərlə və hadisələrlə bir yerdə yanaşı tutulurlar. Struktur dəyişikliyi ilə struktur yeniliyi mövhumları arasında müəyyən fəqlilik mövcuddur. Bu sözlər çox vaxt eyni anlama gəlirlər. Eynilə, yeniliklər konsepsiyası iqtisadi strukturlarda təcəssüm edən transformasiya hadisələrinin əsasını bütünlüklə əhatələyir. LA Berkoviçə görə, struktur dəyişiklikləri "bütün quruluşu yaradan aspektlərin təsiriylə inkişaf edən iqtisadi sistem paylarında dəyişiklik" olaraq müəyyən olunur.

Struktur dəyişikliyi, bir sistemin daxili quruluşundakı, elementləri arasındakı əlaqələrdəki, bu əlaqələrin qanunlarındakı, əsas (bütöv) sistem keyfiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb olan hər hansı bir ciddi dəyişiklik kimi başa düşülür. Buradan

belə nəticəyə gəlinirki, struktur yenilikləri iqtisadi sistemdə təcəssüm edən müəyyən dinamik fəaliyyətlərdir. Struktur dəyişikliklərlə yuxarıdakı proseslər arasındakı əsas fərq, əsas sistem keyfiyyətlərinin dəyişməsidir. Nəticə olaraq, iqtisadi sistemdəki mürəkkəbliklər və səth eniş yoxuşları strukturun ayrılmaz indikatorlarının dəyişməsinə gətirib çıxarmır. Bəziləri, şübhəsiz ki, iqtisadi quruluşdakı yeniliklərlə əhatələnən iqtisadi dövrlər, başqa istiqamətlərdə müəyyən struktur yeniliklər sistemidir.

Müəyyən dinamik istiqamətlərin strukturunda baş verən dəyişiklik, mərkəzi sistem göstəricilərinin yenilənməsi kimi tanınmasına tutunaraq, hər hansı bir iqtisadi quruluş içərisində yeniliklərin mövcudluğunun sərhədlərini anlamaq mümkündür. Quruluşdakı çatışmazlıqlar təkcə bundan sonra iqtisadi sistemin ayrılmaz göstəriciləri dəyişikliyə uğradıqda struktur dəyişikliyinə dönüşür. Bu növbənin "alt sərhədidir". Struktur dəyişikliklərinin "yuxarı həddi" iqtisadi sistemin var olmasıdır, bu anlamda strukturdakı daha çox dəyişikliklər onun yoxa çıxmasına və bu səbəblə yeni bir sistem strukturunun yaranmasına gətirib çıxarır (Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə., 2002, s.447).

Struktur dəyişikliklər, şübhəsiz ki, dəyişkəndir. Bununla birlikdə, quruluş və forma anlayışları arasındakı əlaqədən danışarkən, məna baxımından yaxın olduqları ilə eyni olmadığını qeyd etmək lazımdır. Forma anlayışı daha genişdir. Forma ümumiyyətlə məzmunun təzahürüdür, quruluş isə sistemdəki elementlərin mövqeyini və qarşılıqlı əlaqələrini xarakterizə edən formanın tərəflərindən biridir.

1.2. İqtisadi struktur dəyişikliklərinin iqtisadi artıma təsiri

Struktur dəyişiklikləri elə bir tempdə olan situasiyadır ki, onun istiqamət və dəyişimini bütün vəziyyətlərdə öncədən müşahidə etmək qeyri-mümkündür. Paralel olaraq, dünya dövlətlərinin timsalında struktur dəyişikliklərin fərqli seçimlərinin varlığı sübuta yetirilmişdir (Bayramov Ə., 2007, s.33):

- 1) Struktur dəyişikliklər tarixi əsaslara görə təsnif oluna bilər - tarixin hər mərhələsinin iqtisadiyyatda öz struktur dəyişiklikləri var (məsələn, aqrar cəmiyyətdən sənayedə, daha sonra informasiya mərhələsinə keçid mərhələsində).
- 2) Ərazi (coğrafi) əhatə dairəsinə görə, dəyişikliklər müəyyən bölgələrin, ölkələrin, digər ərazi və inzibati qurumların iqtisadiyyatının strukturundakı dəyişikliklərə bölünür.
- 3) İqtisadi elementlər təsir dairəsinə görə beynəlxalq və yerli, makro, mezo, mikro kimi ayrılırlar. Mikro elementlər bir şirkət, onun nümayəndəlikləri, bir firma səviyyəsindəki struktur dəyişiklikləridir; meso - daha mürəkkəb iqtisadi sistemlər ölçüsündə: şirkətlər, sənaye səviyyəsindəki dəyişikliklərdir. Makroiqtisadi strukturdakı dəyişikliklər dedikdə isə milli və dünya iqtisadiyyatı kimi iqtisadi sektorlarda baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Makro dəyişikliklər iqtisadiyyatın təməl iqtisadi nisbət paylarındakı və fəaliyyət indikatorlarındakı dəyişikliklərə gətirib çıxarır. İqtisadi quruluşdakı müəyyən əsaslı yenilikliklər (qısacası, tək firmada istehsalın yenilənməsi) sosial-iqtisadi həyatın bütün görünüşünü nəzərə çarpan səviyyədə dəyişdirən dünyəvi dəyişikliklərlə əhatələnir. Paralel olaraq, bütün yerli iqtisadi sektorlar dünyəvi makro keçidlərin effektiv dalğalarını yaşayır və gələcək struktur dəyişilmə istiqamətində pay sahibi olmuş olurlar.
- 4) Dəyişikliklərin tempinə, baş vermə zamanına, dərinliyinə və əhatə sferasına görə dəyişikliklər inqilabi və təkamül olmaqla ayrılır.

Struktur dəyişikliklər həm də davamlı bir prosesdir, onun nəticəsidir ki iqtisadi fəaliyyət bir saniyə ərzində belə fasilə etmir. Digər tərəfdən, onlar olduqca böyük etaplar və mərhələlər, müəyyən kəsintilərlə xarakterizə edirlər. İqtisadi

quruluşdakı fərqliliklərin inkişaf yolu bəzən onun inqilabi dəyişilməsinin fırtınalı prosesləri vasitəsilə sonlanır.

5) Təbiətinə görə hər bir struktur keçidlərini geri dönməz və geri dönə bilən (tsiklik) növbələrə bölmək olar.

6) Təkrar istehsalın bütün mərhələlərindəki dəyişikliklər istehsal, paylama, mübadilə və istehlak və s. kimi müstəqil qruplar kimi ayırd oluna bilər.

Makroiqtisadi artım paylarındakı fərqliliklər bütün struktur dəyişikliklərin ümumi göstəricisidir. Makroiqtisadi nisbətlər bir növ məcmu ictimai məhsulun artım quruluşunu, kompensasiya, istehlak və yığım fondlarının nisbətini, yaşayış və keçmiş əmək xərclərini, ictimai təkrar istehsalın iki bölməsini əhatə edir. Makro səviyyədəki çoxalma quruluşu, eyni zamanda illik ictimai məhsula ən vacib istehsal ehtiyatlarının nisbətiylə səciyyələndirilir. İqtisadi tədqiqatlarda istifadə olunan istehsal səmərəliliyinin göstəriciləri - əmək məhsuldarlığı, kapital məhsuldarlığı, konkret resurs vahidi başına son sosial məhsulun çıxışı - mahiyyət etibarilə iqtisadi sistemi xarakterizə edən struktur göstəricilərdir. Makro səviyyədə istehsal ehtiyatlarının vahid xərcləri, şübhəsiz ki, təkrar istehsalın dar texnoloji cəhətlərini deyil, həm də sosial-iqtisadi mexanizmin, bütün istehsal münasibətləri sisteminin səmərəliliyini əks etdirir.

Reproduktiv quruluşdakı makroşiftlər iqtisadiyyatdakı bütün struktur dəyişikliklərini özündə cəmləşdirir və iqtisadi strukturun milli, qlobal səviyyədə inkişafındakı əsas meylləri müəyyənləşdirir. Hansı struktur prosesi olursa olsun həmişə istehsalın özü bölüşdürmə, mübadilə və ya istehlak strukturundakı bəzi və ya digər dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Beləliklə, istehsal quruluşuna texnoloji, sektoral və digər baxımdan baxmaq olar.

Reproduktiv quruluşun müxtəlif hissələrinə müraciət edərkən, sektoral, texnoloji və digər strukturlar tərəfindən istehsal, gəlir və investisiya strukturu tərəfindən bölüşdürülmə, əmtəə dövriyyəsi və pul dövriyyəsi strukturu tərəfindən mübadilə, eləcə də istehsal və fərdi istehlak quruluşu nəzərdən keçirilməlidir.

Təxmin etmək olar ki, uzunmüddətli perspektivdə struktur dəyişikliklərinin geri dönməzliyinin obyektiv iqtisadi qanunu mövcuddur. Bu qanun sosial

ehtiyacların davamlı böyüməsi qanunu ilə yaxından əlaqələndirilir və daim artan sosial ehtiyaclar strukturundakı dəyişikliklər və təkrar istehsaldakı dəyişikliklər arasındakı vacib və zəruri, sabit və təkrarlanan əlaqələri ifadə edir.

İqtisadi maraqların fərqləndirilməsi və sosial ehtiyacların qeyri-bərabər artması istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakın strukturuna bilavasitə təsir edir. Sosial ehtiyaclar sabit deyil, dəyişikliklərin tempi və istiqaməti eyni deyil. Bəzilərinin elastikliyi azdır (məsələn, əsas ehtiyaclara zərurət), bəziləri isə çox elastikdir. Bəzi ehtiyaclar yox olur, digər yerlərdə isə ehtiyacların artmasının obyektiv iqtisadi qanun sayəsində yaranır (Cəbiyev R.M., 2000, s.234).

İqtisadi maraqların və bunları ifadə edən ictimai ehtiyacların inkişafı struktur dəyişikliklərinə səbəb olur, lakin onların əsas şərtləri qismində qəbulllana bilinməz. Sosial ehtiyacların keyfiyyət və kəmiyyət miqyası istehsal üsulu, elmin və texnikanın inkişaf səviyyəsi ilə ciddi şəkildə müəyyən edilir. Struktur dəyişikliyin digər bir şərti mövcud mənbələr və onlardan istifadə imkanlarıdır. Resurs məhdudluğu və onları tapmaqda artan çətinliklər həm də struktur çevrilməsinə təkan verir.

Struktur dəyişikliklər prosesi bütün iqtisadi sistemə aşağıdan yuxarıya nüfuz edən bir növ özəkdir, həm cəmiyyətin istehsal güclərinə, həm də istehsal münasibətlərinə təsir göstərir. Nəticə etibarilə, istehsalçı qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin nəticələrinin cəmləşdirilmiş ifadəsi elə özü struktur dəyişikliklərinin təsiriylə formalaşır.

Beləliklə, struktur dəyişmələrinin mexanizmi struktur dəyişikliklərinin həyata keçirildiyi iqtisadi quruluş elementlərinin ziddiyyətli qarşılıqlı əlaqəsi kimi anlaşılır. İqtisadiyyatın quruluşuna gəldikdə, struktur dəyişmələrin mexanizmi istehsal, bölüşdürmə, mübadilə və istehlak strukturlarındakı dəyişiklikləri ehtiyaclar strukturundakı dəyişikliklərlə əlaqələndirmə mexanizmi kimi müəyyən edilə bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial-iqtisadi sistemlərin formalaşması təcrübəsi göstərir ki, zəruri struktur nisbətlerini qorumaq üçün dövlətin xüsusi dövlət proqramları çərçivəsində iqtisadiyyata müdaxiləsi makroiqtisadi sabitliyi və

iqtisadi artımı dayanıqlı edə bilər. Eyni zamanda, dövlət tənzimləməsi bazar proseslərinin və qurumlarının fəaliyyətini ləğv etmir, əksinə strateji əhəmiyyətli bazar meyllərinin inkişafını təşviq edir və regresiv struktur dəyişikliklərinin arzuolunmaz nəticələrini aradan qaldırır. Dövlətin rolu və milli iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi proseslərinə inteqrasiya dərəcəsi son illərdə xüsusilə artmaqdadır ki, bu da qloballaşmanın, daxili sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin və xarici siyasi və iqtisadi problemlərin təsirinin kəskinləşməsinin nəticəsidir.

Milli iqtisadiyyatda və dünya sistemində dövrü qlobal dəyişikliklər, yeni struktur elementlərin, qarşılıqlı əlaqələrin və iqtisadi problemlərin meydana çıxması müasir iqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişikliklərinin nəzəri bir şəkildə başa düşülməsini tələb edir. Milli iqtisadiyyatın tarazlığı və səmərəliliyi, iqtisadi artımın mövcudluğu təkrar istehsal prosesinin - istehsaldan istehlakın bütün mərhələlərinin tarazlığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ən başlıcası qloballaşma, texniki-texnoloji və institusional olan çoxsaylı şərtlər və amillər struktur reproduktiv çevrilmələrin xarakterini və miqyasını təyin edir.

Geniş böyümə şəraitində onun amilləri arasındakı nisbətəki dəyişiklik nisbətən bərabər şəkildə baş verir və maksimum istehsalın əldə edilməsi əsasən iqtisadi resursların vəziyyətindən, xüsusən əmək və kapital xərclərinin birləşməsindən və yalnız müəyyən dərəcədə elmi-texniki tərəqqidən asılı vəziyyətə gətirilir.

İlk öncə, ictimai məhsulda artışı istehsal amillərinin kəmiyyət artımı hesabına, yəni istehsalata əlavə əmək ehtiyatlarının, kapitalın (istehsal vasitələrinin) və torpağın cəlb edilməsi yolu ilə baş tutur. Eyni zamanda istehsalın texnoloji bazası dəyişməz olaraq qalır. Beləliklə, çox sayda taxıl məhsulu əldə etmək üçün becərilməmiş münbit torpaqların şumlanması, elektrik stansiyalarının inşasına getdikcə daha çox işçinin cəlb edilməsi, getdikcə daha çox taxıl biçən kombaynların istehsalı - bunlar hamısı ictimai məhsulu artırmaq üçün geniş bir yolun nümunəsidir. Bu tip iqtisadi böyümə ilə istehsal artımı işçilərin sayında və keyfiyyətlərində kəmiyyət artımı və müəssisənin potensialının artırılması yolu ilə

əldə edilir, yəni. quraşdırılmış avadanlıqda artım etməklə olur. Nəticədə, bir işçiye düşən məhsul eyni qalır.

İntensiv dinamik inkişaf və artımda əsas odur ki, istifadə olunan əmək və kapital miqdarı dəyişməz qalsa da istehsalın səmərəliliyinin artması, bütün istehsal amillərinin istifadəsi gəlirliliyinin artmasıdır. Burada əsas şey istehsal texnologiyasını təkmilləşdirmək, istehsalın əsas amillərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdır. İntensiv iqtisadi böyümənin ən vacib amili əmək məhsuldarlığının artmasıdır.

Dolayı amillərdəki dəyişikliklər əks istiqamətdə baş verərsə (bazar inhisarlaşma dərəcəsi artır, vergilər yüksəlir və s.), Onda iqtisadi artım məhdudlaşdırılacaqdır. Beləliklə, ölkəmizdə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsindən sonra istehsal ehtiyatlarının maya dəyərindəki kəskin artım sənaye müəssisələrini real istehsal həcmələrini və məşğulluğu azaltmağa sövq edən səbəblərdən biri oldu (Əlirzayev Ə., 2007, s.208).

Artan istehsal həcmünün reallaşma imkanını tələb faktorları müəyyənləşdirir. Ən əhəmiyyətli arasında istehlakçı, investisiya və dövlət xərclərinin artması, yeni satış bazarlarının inkişafı və ya dünya bazarında ölkənin məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artması səbəbindən ixracatın genişlənməsi kimi tələb faktorları var. Tələb dinamikası real məhsulun təbii səviyyəsinin genişlənməsindən geri qalırsa, iqtisadiyyatda böyümə sürətinin ləngiməsi və ya böyümə tənəzzülü adlanan bir vəziyyət meydana gəlir. Hər şeydən əvvəl, istehsalçıların ehtiyatlarında planlaşdırılmamış bir artım olacaq. Nəticə etibarilə, sahibkarlar əvvəllər müəyyən edilmiş qiymətlərlə artan istehsal həcmi tam həyata keçirə bilməyəcəklər. Satılmamış məhsul ehtiyatlarının yığılmaması üçün satışları stimullaşdırmaq ümidi ilə qiymətləri endirmək məcburiyyətində qalacaqlar. Eyni zamanda istehsal həcmi bir qədər azaldaraq istehsal planlarını tənzimləməli olacaqlar. Buna cavab olaraq istehlakçılar alışlarını artırıcaqlar. Nəticədə, işsizlərlə bərabər bir tarazlıq yaranacaq, işsizlik nisbəti artacaq və iqtisadiyyat mövcud iqtisadi artım potensialını reallaşdırma bilməyəcək.

İqtisadi böyüməyə təsir göstərən bölgü amillərinə istehsal mənbələrinin ölkənin sənaye, müəssisə və bölgələr üzrə bölgüsünün həqiqi quruluşu, həmçinin gəlirlərin cəmiyyətdəki sahibkarlıq subyektləri arasında bölüşdürülməsinin mövcud proseduru daxildir. Bu amillər həm iqtisadi sistemin inkişaf qabiliyyətinə, həm də səmərəliliyinə təsir göstərir.

Birbaşa tədarük faktorları ilə yaradılan istehsalın artırılması qabiliyyəti, real hasilatı böyümə potensialına uyğun dərəcədə genişləndirmək üçün kifayət deyil. Resursları maksimum miqdarda faydalı məhsul əldə etmək üçün səmərəli istifadə oluna biləcək şəkildə bölüşdürmək lazımdır. Bu problemin əsas hissəsi bazar tərəfindən, bazarın iflası uğradığı sahələrdə dövlət tərəfindən (ictimai malların istehsalı, mənfi xarici təsirlərin zərərsizləşdirilməsi) həll olunur.

Mövcud gəlir bölgüsü qaydası iqtisadiyyatı yalnız işçiləri əmək məhsuldarlığını artırmağa təkan verdiyi təqdirdə mümkün qədər yüksək dərəcədə inkişaf etdirməyə imkan verir. Başqa sözlə, iqtisadi artım potensialını reallaşdırmaq üçün işçilərin gəlirlərinin əmək məhsuldarlığının artım sürətinə bərabər bir şəkildə böyüməsi lazımdır.

1.3. Struktur siyasəti və onun reallaşdırılması ilə bağlı münasibətlərin hüquqi aspektləri

Dövlətimizin struktur siyasətini sosial-iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsi kimi vurğulamaq olar. Beləki, bu siyasət iqtisadi və sosial sahələrdə vacib və əhəmiyyətli problemlərin həlli yolunda dövlətin struktur yeniliklərinə reaksiyasını əks etdirən, daha optimal əlaqəli meyillərin və fərqli altsistemlər və iqtisadiyyatda, onun sektorlarında, səviyyələrində, yenidən istehsal proseslərində iqtisadi amillər arasındakı struktur münasibətlərinin formalaşdırılmasında dövlət orqanlarının fəaliyyətinin məqsəd, vəzifə, obyektləri, həmçinin işləmə prinsipini təyin edən sosial-iqtisadi siyasətin mühüm hissəsi qismində göstərilə bilər.

Struktur siyasəti həm də iqtisadiyyatın qəliz çox aspektli strukturu ilə uzlaşdırılmalı və eyni zamanda iqtisadiyyatın dəyişkənliyinin başlıca obyektiv meyar ünsürlərini nəzərdə saxlamalıdır. Sistemli iqtisadi siyasətin mühüm və vacib

tərkibi olaraq struktur siyasəti başlıca mahiyyəti elmi, texnoloji, yenilikçi, sənaye, aqrar, maliyyə və paralel olaraq regional siyasətlə sıx bağlı olan alt qism şəklində istifadə edilir. Respublikanın struktur siyasətində mühüm vəzifə kimi iqtisadi baxımdan vacib sektorların təsnifləşdirilməsi və inkişafına zəmin yaratmaq dayanır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində dövlət tamamilə səhv struktur siyasəti apararsa, iqtisadiyyatın strukturunda tənəzzül baş verər və bu da ümumən iqtisadi-sosial artımın baş tutmamasına səbəb olar.

İqtisadiyyatın struktur inkişafının baş verməsinin zəmininə təminat üçün çoxlu pul lazımdır. Bu maliyyənin başlıca qaynaqlandığı yer vergi və amortizasiya ayırmalarıdır. Bu aspektdən iqtisadiyyatın strukturunun tənzimlənməsinin ən vacib istiqamətini dövlətin apardığı vergi və amortizasiya siyasəti əhatə edir.

Məhz bu məqsədlər üçün dövlət vergi güzəştləri verir, borc vermə vəziyyətini yaxşılaşdırır, xarici investisiyaların təhlükəsizliyi ilə maraqlanır, investisiya riskinin dərəcəsini azaldır, qənaətlərin investisiya olmasına mane olan maneələri aradan qaldırır və s. Səmərəli fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin investisiya fəaliyyəti, prinsipcə, təbii inhisarlar zonasının çərçivəsi ilə məhdudlaşır və onun hüdudlarından kənara çıxmaq yalnız xüsusi hallarda və müvəqqəti olaraq həyata keçirilir.

Dövlətin struktur siyasətinin əsas istiqaməti bir-biri ilə əlaqəli dörd hədəfə çatmaqla ölkə iqtisadiyyatının rəqabətçi üstünlüklərini artırmaqdır:

- Yerli mal və xidmətlər istehsalçılarının daxili və dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və yüksək dərəcədə emal və xidmət sənayesinə sahib məhsul istehsal edən sahələrin payının artırılması istiqamətində struktur maneərlərin təmin edilməsinə kömək.
- Yığılmış struktur deformasiyalarının düzəldilməsi - iqtisadiyyatın zərərli sektorunun yenidən qurulması, büdcə subsidiyaları sistemi ilə süni şəkildə dəstəklənən, vergi borcları və təbii inhisarlara ödənişlərin edilməməsi, tək sənaye şəhərlərinin problemlərinin həlli.
- Mövcud müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermək

- Yeni informasiya texnologiyalarına əsaslanan qlobal iqtisadi transformasiya prosesində iqtisadi sistemin, müəssisələrin və bazarların sürətlə inkişafı və yenidən qurulması, qlobal və regional integrasiya proseslərinin gücləndirilməsi.

Eləcə də dövlətin apardığı struktur siyasətində pul-kredit siyasəti əsas yerlərdən birini tutur. Dövlət tərəfindən pul kredit siyasəti vasitəsilə elə makroiqtisadi sütünasiya formalaşdırılırki, iqtisadiyyatın daha maraq yönündə olan bölmələrinin lehinə struktur dəyişiklikləri artmış olsun. Bu siyasət istehsalın kəmiyyətinin, məşğulluğun və qiymətlərin dayanıqlılığının stabil olması üçün pul təklifindəki artışı və azalmalarla sezilir. Bir sözlə belə qəanətə gələ bilərik ki, dövlətin bu siyasəti etmə dövründə xərclərin artması istiqamətində pul təklifini artırır, inflyasiya zamanı isə tam əksi pul təklifini aşağı endirir. Bu siyasətin başlıca prinsipi iqtisadiyyatda tam məşğulluq tempini balanslamaq və inflyasiya olmayan bir sütünasiyaya çatmağa nail olmaqdır.

Bu şərtlərdə struktur siyasətinin prioritet vəzifələri bunlardır (İmanov Q., 2001, s.247):

- iqtisadiyyatın yüksək texnoloji sektorunun artan innovasiya fəaliyyəti və inkişafı;
- yeni yaranmaqda olan idxal əvəzetmə zəncirlərini, ixrac müqavilələrini və digər dolayı alətlərin istifadəsini dəstəkləyərək iqtisadi böyümənin stimullaşdırılması və mikro səviyyədə istehsal səmərəliliyinin artırılması;
- mallar, xidmətlər, işçi qüvvəsi və kapital bazarları institutlarının inkişafı, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün infrastrukturun formalaşdırılması yolu ilə müəssisələrin əməliyyat xərclərinin azaldılması;
- səmərəsiz müəssisələr üçün birbaşa və dolayı subsidiyaların dayandırılması, səmərəli müəssisələrin səmərəli seçilməsi, iflas institutunun effektivliyinin artırılması, iqtisadiyyatın səmərəli olacaq bütün sektorlarının yenidən qurulması, sənaye şəhərlərinin problemlərinin həlli;
- müəssisələrin yenidən qurulması və islahat proseslərinin stimullaşdırılması, onların səmərəliliyinin artırılması, o cümlədən konsaltinq xidmətləri bazarının

inkişafi yolu ilə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına hər cür köməyi ilə böyük effektiv və rəqabətçi şirkətlərin inteqrasiyasını və formalaşmasını təşviq etmək;

- dövlət əmlakının idarə edilməsinin səmərəliliyinin artması ilə dövlət sektorunun rolunu azaldılması və optimallaşdırılması;
- daha çox məlumat şəffaflığını təmin etmək və maliyyə sahəsinə nəzarəti gücləndirməklə təbii inhisarların səmərəliliyinin artırılması; təbii inhisar və inhisar olmayan seqmentlərin təşkilati olaraq ayrılması; inhisar olmayan seqmentlərdə rəqabət mühitinin formalaşdırılması; şəbəkələrə bərabər girişin təmin edilməsi; tələb olunan sərmayə səviyyəsinin saxlanmasına nəzarətin təmin edilməsi;
- nəqliyyat, rabitə və telekommunikasiya infrastrukturunun inkişafı, rəqabət mühitinin formalaşdırılması, həm bütün iqtisadiyyat miqyasında, həm də konkret sənaye bazarlarında ölkəmizdə iqtisadi fəaliyyət üçün bərabər və proqnozlaşdırılan şəraitin yaxşılaşdırılması üçün hədəf proqramların həyata keçirilməsi.

İqtisadiyyatın strukturundakı müsbət dəyişikliklərlə davamlı iqtisadi artım templərinə nail olmaq və əhalinin real gəlirlərinin artımını təmin etmək kimi əsas sosial-iqtisadi problemlərin həllini təmin etmək zərurəti, struktur maneə strategiyasını “bazarlarda aktiv mövqeləşdirmə” ssenarisinə əsaslanaraq iqtisadi cəhətdən rəqabətə davamlı olan sənaye sahələrinin mövcud üstünlükləri sayəsində iqtisadiyyatın mövcud strukturundakı tədricən dəyişikliyə, əlaqəli sahələrə və digər milli iqtisadi komplekslərə artım impulslarının ardıcıl yayılması ilə əsaslanır.

Dövlətin struktur siyasəti həmçinin aqrar bazarın mövcud olan hər seqmenti və onunla əlaqəli olan hər aspekti əhatələməlidir. Bu fikrin qaynaq nöqtəsi odur ki, istehsal meyarlarının qapalı halda hərəkəti həm praktik cəhətdən qeyd etmək olar ki, mümkünsüzdür, eyni zamanda istehsalda birbaşa və dolayısıyla təmasda olan və istehsala xidmət edən sektorların fəaliyyət prinsipləri uzlaşdırılmalıdır. Qeyd olunduğu kimi əks təqdirdə dövlətin özünü struktur siyasətində əhəmiyyətli müsbət nəticələrə nail olması qeyri mümkündür.

1.4. İqtisadiyyatın struktur problemlərinin həlli istiqamətində xarici təcrübələr

Son on ildə iqtisadiyyatının strukturunda iqtisadiyyatın qeyri-yanacaq və qeyri-xammal sektoruna qoyulan investisiyaların payının artması və onların elmi potensial sahəsindəki çatışmazlığı müşahidə olunur, bu çatışmazlıqlar da təhsil səviyyəsində və keyfiyyətində kəskin azalmaya, fundamental işlərin və elmi tədqiqatların sayının azalmasına səbəb olur. Bu, yerli məhsulların xarici və daxili satış bazarlarının itirilməsinin, həmçinin iqtisadiyyatın sənaye sektorundakı texnoloji böhranın kəskinləşməsinin nəticəsidir.

İnkişaf etməkdə olan texnoloji qaydanın tələblərinə cavab verməyən və eyni zamanda dərin texnoloji deformasiyalarla xarakterizə olunan iqtisadiyyatın sənaye sektorunun mövcud quruluşu əvvəlki bütün texnoloji və iqtisadi inkişaf əvvəlcədən müəyyən edilmişdir.

Əvvəlki əmr-inzibati iqtisadi sistemdə hərbi və mülki iqtisadiyyatlar arasında, istehsal və sosial sahələr arasında, həmçinin istehsal və hasilat sənayesi arasında dərin balanssızlıqlar olmuşdur. Planlı iqtisadiyyat illərində sənaye siyasəti yalnız mərkəzləşdirilmiş nəzarət ilə "sərt" metodlarla həyata keçirildi. Sənayenin baş mühəndis-dizayneri və idarəedicisi dövlət idi .

Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar idarəetmə mexanizmləri də dəyişdi, dövlət həm sənaye sektorunun, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın idarəetməsindən çəkildi, bazar mexanizmlərinin hər şeyi öz yerinə qoyacağına inanırdı. "Hökumət planlaşdırıcıları, resursları səmərəli şəkildə bölmək üçün lazım olan bütün biliklərə sahib ola bilməzlər. Yalnız bazar və qiymət sistemi zəruri nəhəng məlumatları səmərəli şəkildə işləyə bilər " Sənayenin quruluşu " sərt " planlı tənzimləmə metodlarını, habelə bazar tənzimləməsinə əsaslanan mexanizmləri təcrübəsiz qoydu, bu da səmərəsizliyini göstərdi.

Sənaye sektoru iqtisadiyyatının struktur dəyişikliklərinin idarə edilməsi sahəsində dünya təcrübəsində toplanan təcrübə müxtəlifdir, Avropa ölkələrinin hər inkişaf etmiş iqtisadiyyatı müəyyən strateji hədəflərə və resurs məhdudiyətlərinə yönəlmiş müəyyən bir ssenari ilə xarakterizə olunur. Nəzərə alınmalıdır ki,

müxtəlif ölkələrdə müxtəlif rəqabət və müqayisəli üstünlüklərlə sənaye quruluşunun müxtəlif dövrlərdə modernləşdirilməsini idarə etmək üsulları tətbiq edilmişdir. Buna baxmayaraq, sənaye sektorunun balanslı bir quruluşunun formalaşmasında uğur qazanan ölkələrin sənayeni yenidən qurma siyasətində ortaq bir xüsusiyyəti ayırmaq olar, bu, investisiya axınının təmin olunduğu prioritet sahələrin seçilməsidir. Tipik olaraq, bu sahələr vergi və digər güzəştlərlə təmin olunur, prioritet sahələrin siyahısı və metodlar dəsti zamanla dəyişir.

Müasir şəraitdə, dünyanın bütün inkişaf etmiş iqtisadiyyatları texnoloji inkişafı müasir elmin qabaqcıl nailiyyətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın sənaye sektoru quruluşunun inkişafı üçün əsas obyektlər olaraq yüksək texnoloji sahələri seçirlər. Buna görə də, sənaye sektorunun müasir yerli idarəetmə metodları qabaqcıl texnologiyalar sahəsindəki elmi nailiyyətlərə yönəldilməli, eyni zamanda məhdud elmi və texniki ehtiyatların bölgüsündə milli prioritetləri müəyyənləşdirməlidir.

Almaniya, iqtisadiyyatın sənaye sektorunun yenidən qurulması prosesində müəyyən müsbət nəticələr əldə etmiş və dünya standartlarına cavab verən balanslaşdırılmış sənaye quruluşu yaratmış Avropa ölkələrindən biridir. Bu dövlətin sənaye sektorunu idarə etmək siyasətinin əsas istiqaməti sərmayə və işçi qüvvəsini cəlb etmək üçün müəyyən ərazi qurumları üçün əlverişli çərçivə şərtlərinin formalaşdırılmasını ehtiva edən "sənayenin maraqlarına uyğun olaraq həyata keçirilən standart siyasət" halına gəldi. Bavariya, Bremen, Hamburg, Berlin və digər bir çox federal əyalət struktur siyasətinin uğurlu həyata keçirilməsinə nümunədir. Eyni zamanda, bu ərazilərin inkişafında əsas rol federal orqanlara deyil, yerli idarəetməyə aiddir (M.T.Əliyev., 2002, s.85).

Sənayenin yenidən qurulmasının növbəti mərhələsi coğrafi olaraq qruplaşdırılmış şirkətlər arasında əməkdaşlığı artırmaq üçün hazırlanmış regional klasterlərin formalaşmasını əhatə edən Alman standartlarının klasterləşdirmə prosesidir. Alman klasterlərinin inkişafının əsas istiqaməti yüksək texnoloji məhsullar istehsalında ixtisaslaşmış sənaye müəssisələridir. Bu arasındakı mühüm fərq, son məhsulun yaradılması texnoloji zəncirinin idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirən sənaye müəssisələrinin formalaşmasının bölgələrarası təbiətidir. Bu cür

əməkdaşlığın nəticəsi milli, Avropa və hətta qlobal əhəmiyyətli formalaşmış texnoloji yenilik mərkəzləri olmuşdur.

Almaniya iqtisadiyyatında sənaye siyasətindən kənara çıxan və müstəqil bir texnologiya siyasətinin bir hissəsi halına gələn perspektivli sənaye müəssisələrini dəstəkləmək üçün mövcud dövlət proqramları və vasitələri diqqət mərkəzindədir. Dövlət, institusional milli texnoloji infrastrukturun modernləşdirilməsi çərçivəsində bu infrastrukturun çatışmayan elementlərini formalaşdırmaq və onların dövlət-özəl tərəfdaşlıq şəklində qarşılıqlı əlaqələrini, şəbəkə milli və regional ixtisaslaşmış sistemlərin yaradılması, habelə sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili şəbəkə formalarını düzəltmək üçün sistemli fəaliyyətlərə cəmləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, Almaniyanın sənaye sektorunda transformasiyaların həyata keçirilməsinə dair ümumi qayda hər yerdə dövlət dəstəyi ilə, o cümlədən beynəlxalq ekspertizanın iştirakı ilə həyata keçirilən tədqiqat və inkişaf layihələrinin monitorinqi və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqinə çevrilmişdir.

Beləliklə, sənayenin tənzimlənməsi üçün bazar mexanizmlərinə və hökumətin qismən müdaxiləsinə əsaslanan, əsasən sənaye sahəsindəki elmi nailiyyətlərin stimullaşdırılmasına yönəlmiş Alman sənaye siyasəti, effektivliyini sübut edir, aşağı inflyasiya səviyyələrini, texnoloji inkişafın yüksək səviyyəsini və kadrların keyfiyyətlərini, eyni zamanda sabit vəziyyətini nümayiş etdirir.

İqtisadiyyatın sənaye sektorunun balanslı bir quruluşunun formalaşmasında müsbət nəticələr əldə etmiş bir çox Avropa ölkəsi dolayı tədbirləri yüksək texnoloji sahələrin inkişafını stimullaşdıran əsas metodlar kimi istifadə etdi.

Fransa hökumətinə görə, güzəştli vergi sisteminin yaradılması sənaye sektorunun yüksək texnoloji sahələrində texnoloji yeniliklərin formalaşması və təşviqi üçün əsas şərtlərdən biridir. Texnoloji yeniliklər də daxil olmaqla ümumilikdə yenilikləri tətbiq etmə meylinin birbaşa mənfəətin vergiyə cəlb olunma səviyyəsindən asılı olduğuna inanılır.

Dünya praktikasında istifadə olunan dolayı tənzimləmə metodlarını bir neçə qrupa bölmək olar: güzəştli borc vermək, vergi təxirə salınması, sürətlənmiş amortizasiya da daxil olmaqla vergi güzəştləri.

Cədvəl 1: Dünya praktikasında sənayedə texnoloji yeniliyi stimullaşdırmaq üçün istifadə olunan vergi güzəştlərinin xüsusiyyətləri

Vergi güzəştlərinin növləri	Verginin mahiyyəti imtiyazlar	İstifadəni tətbiq edən ölkələr
Yaranan xərclə mütənasibdir	Alimlərin, mühəndislərin, mütəxəssislərin maaş nümunəsində	Hollandiya
Artan	Fransa, Kanada, ABŞ üçün baza ilində əvvəlki ilə nisbətən 364 araşdırma və inkişaf üçün maliyyə artımlarına əsasən hesablanır	Fransa, Kanada, ABŞ
Tətbiq və eyni zamanda artan mütənasib fayda	Yenilikçi və elmi-texniki fəaliyyət üçün vergi güzəştləri vergilərinin silinməsi üçün limit müəyyən edilir.	Cənubi Koreya, Yaponiya
İnnovasiya və elmi-texniki fəaliyyətin dəyərinin iki dəfə artırılması	Orta elm intensivliyi (inkişaf xərclərinin satış dəyərinə nisbəti) 16% -dən çox ola bilməz	ABŞ

Mənbə: Betekhtina E. (1990) Elmi və texniki siyasətin formalaşmasının dünya təcrübəsi. Kışinev.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sənaye sahələrinin texnoloji inkişafını dolayı yolla stimullaşdıran ən təsirli metodlardan biri də orta və kiçik sənaye müəssisələrinin texnoloji yeniliyə çıxışı üçün vahid məlumat və kommunikasiya sisteminin yaradılmasıdır. Ölkənin ayrı-ayrı prefekturalarından yüksək ixtisaslı kadrları cəlb edən texnopolislər şəbəkəsinin yaradılması, Yaponiya hökumətinin istifadə etdiyi əsas təşviq metoduna çevrilmişdir. Bundan əlavə, əyalət texnoloji inkişafı, marketing araşdırmaları, sənaye sahələrinin inkişaf vəziyyətinə dair icmalları dərc edən "Elm və Texnologiyaya dair Ağ Kitab" nəşr etdirir. 1973-cü ildə yaradılan dövlət proqramı, dövlət, sənaye firmaları və elmi təşkilatlar arasında elmi və texniki məlumat mübadiləsini stimullaşdırır.

Çində 2000-ci ildən bəri hər birində üçə qədər elmi mərkəzin yaradıldığı texnoparklarda sənaye sahələrinin intensiv texnoloji inkişafı proqramı həyata keçirildi. Macarıstanın postsosialist ölkələrindən birinin hökuməti, Alman modelindən nümunə götürərək elmi və texniki mərkəzlər şəklində tətbiqi tədqiqat

institutları şəbəkəsi yaratdı. Bu cür mərkəzlərin yaradılmasının əsas məqsədi universitetlərdə, tədqiqat institutlarında və sənaye müəssisələrində tədqiqat işlərinin aparılması və texnoloji nailiyyətlərdən səmərəli istifadə olunmasında əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılmasıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA STRUKTUR SİYASƏTİNİN REALLAŞDIRILMASI MEXANİZMİ VƏ ONUN NORMATİV-HÜQUQİ TƏMİNATI

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunun müasir vəziyyətinin təhlili

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra dünya ölkələri ilə sərbəst idxal-ixrac əməliyyatları aparır və ölkənin bu sahədəki əlaqələri genişlənir. Bu mənada deyə bilərik ki, beynəlxalq ticarət bir tərəfdən beynəlxalq əmək bölgüsünü müəyyənləşdirir, digər tərəfdən iştirakçı ölkənin daxili iqtisadiyyatının səmərəliliyini artırır (Sultanov, 2008, s.1).

Bundan əlavə, tədqiqatın elmi yeniliyi milli iqtisadiyyatın və uzunmüddətli xarici ticarət əlaqələrinin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün əsas potensial olaraq ixrac potensialının gücləndirilməsinin zəruriliyini müəyyənləşdirmək və əsaslandırmaq, Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin davamlı inkişafını həyata keçirtmək üçün ixrac potensialını rəşional əsasda formalaşdırmaq, habelə sahələrin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyin əsas sosial-iqtisadi vəzifəsi, işin fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaratmaqdır ki, bu da öz növbəsində istehsalın, məşğulluğun artmasını, elmi-texniki tərəqqinin həyata keçirilməsini, əhəlinin gəlirlərinin artmasını və daxili iqtisadiyyatın inkişaf edəcəyi rəqabətli bazar mühitinin yaradılmasını təmin edəcəkdir. ... Neft strategiyasının uğurlu icrası nəticəsində əldə olunan gəlirlər sayəsində Azərbaycanın bazar infrastrukturunu modernləşdirildi, qeyri-neft iqtisadiyyatı inkişaf etdi, istehlakçılarının sosial rifahı yaxşılaşdı, dövlət aktivləri artdı və ÜDM-dən çox strateji valyuta ehtiyatları yaradıldı (Səmədova, 2017, s.55).

Cədvəl 2: Əsas makroiqtisadi göstəricilərin indeksləri, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ümumi daxili məhsul	102,8	101,1	96,9	100,2	101,5	102,5
Əhalinin gəlirləri	105,1	105,8	108,7	108,4	108,0	107,4
Orta aylıq nominal əmək haqqı	104,6	105,0	107,0	105,7	103,0	116,6
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	94,4	95,1	100,0	94,4	136,3	108,4
Dövlət büdcəsinin xərcləri	97,7	95,1	99,8	99,1	129,2	107,5
Əhalinin banklardakı əmanətləri	112,4	131,8	78,6	101,5	110,8	103,1
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	120,2	117,2	75,7	71,5	110,7	117,5
Əhalinin sayı (ilin sonuna)	101,2	101,2	101,1	100,9	100,8	100,9
İstehlak qiymətləri indeksi	101,4	104,0	112,4	112,9	102,3	102,6
Sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi	94,9	69,4	127,5	136,8	126,0	103,2

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/az/001_1.xls

Respublikamızın iqtisadiyyatında əldə olunan sabitlik makroiqtisadi inkişafın təməli olmuşdur. Ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və digər oxşar amillər son nəticədə əsas makroiqtisadi göstərici olan ÜDM artımında özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, son 10 ildə müşahidə olunan yüksək artımdan sonra 2016-cı ildə ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalı təxminən 4% azalmış, 2017-ci ildə iqtisadi tənəzzül dayandırılmışdır. Beləliklə, əvvəlki ilə nisbətən 2017-ci ildə ümumi iqtisadi artım 0,1%, o cümlədən qeyri-neft sektorunda ÜDM-in artımı 2,7% təşkil etmişdir. 2016-cı ildə qeyri-neft sektoru ÜDM-nin 5.4% azalmasına baxmayaraq, 2014-2017-ci illərdə ÜDM-nin nominal həcmi 59 milyard manatdan 70,1 milyard manata, yəni 11,1 milyard manata yüksəldi. Buna baxmayaraq pul bazasının həcmi 11,5 milyard manatdan 9,5 milyard manata, yəni 2 milyard manata qədər azaldı. Bundan əlavə, makroiqtisadi baxımdan diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də qeyri-ticarət sektorlarının 2017-ci ildə iqtisadi artımın sabitləşməsinə verdiyi töhfənin ticarət sahələri ilə müqayisədə daha çox hiss olunmasıdır. Beləliklə, 2016-cı ilə nisbətən hasilat sənayesində və emal sənayesində real iqtisadi azalma nisbəti daha da artdı və müvafiq olaraq hasilat

sənayesində 4.5% (2016-cı ildə 0.8% artım olmasına baxmayaraq), emal sənayesində azalma dərəcəsi 1,8% (2016-cı ildə 1,3% azalma olmuşdur). Kənd təsərrüfatı illik 4.2% (2016-cı ildə 2.7) artım yaşadı. Turizm və iaşə sektorunda artım% 5,8 (2016-cı ildə 0,1%), ticarətdə 2,5% (2016-cı ildə 1,5%), nəqliyyat sektorunda 8,6% (2016-cı ildə) olmuşdur azalma% 0,5), informasiya və rabitə sektorunda - 6,6% (2016-cı ildə 4,5%). Yalnız inşaat sektorunda% 1,5 azalma qeydə alınıb. Ancaq 2016-cı ildə bu sektorda 27% -ə qədər bir azalma olduğunu nəzərə alınsa, sektorda azalmanın dayandığı söylənə bilər.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əsas kapitalla qoyulan investisiyalar real ifadədə% 2,6 azalmışdır. Bu azalmanın əvvəlki ildə 23% olduğunu nəzərə alsaq, 2017-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların həcmninə dinamikasında kəskin azalma olduğunu görürük. Bu baxımdan 2017-ci ildə investisiyaların 55,3% -i və ya 9,45 milyard manatı neft sektoru, 44,7 faizi və ya 6,1 milyard manatı isə qeyri-neft sektoru tərəfindən təmin edilmişdir. Nominal ifadədə 2017-ci ildə neft sektoruna yatırımlar 2016-cı illə müqayisədə 152 milyon manat (1,8%) azalıb, qeyri-neft sektoruna təxminən 802 milyon manat (13,6%) artmışdır (www.stat.gov.az.). Həmçinin əsas kapitalla qoyulan investisiyaların demək olar ki, 6,9 milyard manatı (44,6%) daxili mənbələrdən, 8,6 milyard manatı (55,4%) xarici mənbələrdən təmin edilmişdir. Nominal ifadədə 2017-ci ildə 2016-cı illə müqayisədə daxili investisiyalar təqribən 903 milyon manat artmış, xarici investisiyalar təxminən 254 milyon manat azalmışdır.

İnvestisiyalar əsasən dövlət sektoru, ev təsərrüfatları və bank sektoru hesabına sabitləşdi. Beləliklə, dövlət büdcəsi hesabına əsas kapitalla yönəldilən kapital qoyuluşları 7.9%, büdcədən kənar fondlar hesabına 30.8%, bank kreditləri hesabına 13.8%, bir sıra ev təsərrüfatları üçün 16.9% artmışdır. Müəssisə və təşkilatların kapital qoyuluşları 12,3% azaldığından, əsas kapitalla qoyulan investisiyaların artımını bərpa etmək mümkün deyildi.

Bu investisiyalarda müəssisə və təşkilatların payının yüksək olduğunu nəzərə alsaq, kapital qoyuluşlarının dinamikasının investisiyaların həcminə təsir göstərən həlledici amil kimi çıxış etdiyi aydın olur. ÜDM istehlakının strukturunun

təhlili daxili və xarici amillərin iqtisadi böyümədə (və ya iqtisadi tənəzzüldə) rolunu qiymətləndirmək baxımından ən yaxşı mənbə hesab edilə bilər. İstifadəsi baxımından, ÜDM, ev istehlakından, dövlət istehlakından, ümumi yığımdan və xalis ixracatdan ibarətdir. Eyni zamanda, ev istehlakına il ərzində qida, qida məhsulları və xidmətlərlə bağlı xərclər daxildir. Rəsmi statistikaya görə, ötən il ev təsərrüfatlarının nominal ifadədə istehlakı 4,9 milyard manat və ya 13,9% artmışdır. İstehlak qiymətləri indeksinin səviyyəsini (12,9%) nəzərə alsaq, ev təsərrüfatlarının istehlakındakı real artım təxminən 1% təşkil etmişdir. Əhalinin istehlakının ÜDM-ə artan təsir göstərə bilməməsinin əsas səbəbi real ev gəlirlərinin azalması idi. Beləliklə, 2017-ci ildə əhalinin nominal gəlirlərinin artım tempi (8,4%) inflyasiya səviyyəsindən (12,8%) geri qaldı və nəticədə əhalinin real gəlirləri 4,1% -ə düşdü.

Cədvəl 3: İqtisadiyyatın sektorları üzrə yaradılmış ümumi əlavə dəyər

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ümumi əlavə dəyər	39.588,5	49.026,0	51.351,7	54.304,0	54.601,1	49.521,0	55.503,7	65.333,4
o cümlədən sektorlar üzrə:								
qeyri-maliyyə müəssisələri	27.685,8	34.613,1	34.844,2	35.393,3	33.620,7	27.203,6	30.692,2	37.679,5
maliyyə təşkilatları	477,6	704,0	1.064,0	1.243,1	1.517,4	1.580,7	1.549,1	1.561,7
dövlət idarəetməsi	2.506,6	2.838,4	3.122,2	3.129,1	3.472,2	3.509,7	3.860,0	4.297,1
ev təsərrüfatları	8.773,5	10.735,1	12.181,9	14.382,2	15.825,3	17.069,4	19.245,6	21.620,1
ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri - kommərsiya təşkilatları	145,0	135,4	139,4	156,3	165,5	157,6	156,8	175,0

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/az/017.xls

Xarici tələbin - xalis ixracatın 3 dəfəyə yaxın və ya 3,1 milyard manata yaxın artaraq 4,7 milyard manata çatdığını qeyd etmək lazımdır. Dünya əmtəə bazarlarında neft qiymətlərinin artması və bu tendensiyanın 2017-ci ildə davam etməsi də bu dövrdə neftdən asılı olan Azərbaycanın xarici ticarətində vəziyyətin

yaxşılaşmasına dəstək oldu. Mərkəzi Bankın məlumatına görə, 2017-ci ildə Brent markalı xam neftin qiyməti 22% artdı. Eyni dövrdə təbii qazın orta qiyməti 2016-cı ilin müvafiq göstəricisinə nisbətən 20,6% artmışdır.

Cədvəl 4: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə *)		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2010	27.961,8	6.600,6	20.360,2	14.759,6	121,0	106,0	125,4
2011²	44.161,7	9.756,0	34.405,7	24.649,7	105,0	145,3	92,6
2011	37.326,9	9.756,0	27.570,9	16.814,9	104,9	145,3	88,7
2012²	43.813,5	9.652,9	33.160,6	23.507,7	96,5	97,9	95,1
2012	33.560,9	9.652,9	24.907,0	14.255,1	89,3	97,9	87,2
2013²	42.554,1	10.712,5	32.841,6	22.129,1	103,7	109,1	100,7
2013	34.688,9	10.712,5	24.985,4	13.262,9	106,3	109,1	105,1
2014²	39.408,5	9.187,7	30.229,8	21.032,1	95,7	85,4	99,0
2014	32.016,3	9.189,7	22.728,6	12.640,9	94,1	85,4	98,0
2015²	24.708,0	9.216,7	17.582,3	7.375,6	99,8	99,5	101,2
2015	21.844,8	9.216,7	12.729,1	3.512,4	104,3	99,54	106,3
2016²	21.598,6	8.489,1	14.107,5	4.618,4	93,7	89,6	94,4
2016	21.945,7	8.489,1	12.458,6	4.968,5	112,9	89,6	129,7
2017²	24.263,8	8.783,3	15.490,5	6.697,2	89,3	83,8	93,9
2017	24.103,3	8.783,3	14.321,0	6.536,7	85,2	83,8	87,1
2018²	31.782,7	11.465,9	21.315,8	8.850,9	100,5	100,3	100,7
2018	30.957,0	11.465,9	21.489,1	8.023,2	96,1	101,2	92,8
2019²	33.138,5	13.668,2	18.472,3	5.804,1	96,3	93,5	97,0
2019	33.303,8	13.666,2	18.634,6	5.968,4	96,8	93,5	97,8

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/trade/az/f_trade/xt001.xls Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ümumilikdə həm idxalda, həm də ixracatda artım müşahidə olunmuşdur, lakin ixrac artım templərinin idxal artım nisbətlərindən çox olması xarici ticarət balansını müsbət artırmışdır. Neft ixracatında dəyər baxımından kəskin artım nəticəsində qeyri-neft sektoru ixracatının artmasına baxmayaraq, qeyri-neft sektorunun ixracdakı payı azaldı. 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi% 27,9 artdı, yəni 17,675 milyard dollardan 22,596 milyard dollara

yüksəldi. Bu, axır 3 ildə ən üst göstəricidir. 2014-cü ilin ikinci yarısından bəri dünya əmtəə bazarlarında neftin qiymətləri azalmağa başladı və bu da neftin lider mövqe tutduğu xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə mənfi təsir göstərdi və 2014-2016-cı illərdə azalma müşahidə edildi. Beləliklə, 2013-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 34,688 milyard dollar, 2014-cü ildə 31,016 milyard dollar idi və 2015-ci ildə 20,646 milyard dollara düşdü.

2017-ci ildə ticarət dövriyyəsindəki artımın səbəbi ixracatda əhəmiyyətli bir artım idi. Neft və neft məhsulları ixracındakı artım ixrac baxımından dəyər baxımından böyüməyə səbəb oldu. 2017-ci ildə ixracın həcmi 2016-cı ilə nisbətən% 51,1 artdı, yəni. 9.143 milyard dollardan artaraq 13.812 milyard dollara çatdı. 2014–2016-cı illərdə müşahidə olunan mənfi tendensiya nəticəsində ixracın həcmi 2 dəfə azalmasına baxmayaraq, 2017-ci ildə artım baş verdi (www.stat.gov.az).

Dövlətin qeyri-neft sektorunu dəstəkləməsinə baxmayaraq, ixracatda neft sektorunda azalmaya nail olunmadı, hətta böyüməsi də müşahidə edildi. Bu baxımdan neft sektorunun payı 2016-cı ildəki 86,24% -dən 2017-ci ildə 88,62% -ə yüksəldi. Böyüməyə ixrac həcmələrinin və neft qiymətlərinin artması təsir göstərmişdir. Beləliklə, keçən il əvvəlki illərlə müqayisədə xam neft ixracı fiziki çəkiddə 20,9 milyon tondan 27,2 milyon tona (artım 30%) yüksəldi. Xam neftin dəyəri 6,5 milyard dollardan 10,7 milyard dollara yüksəldi (artım% 64,6). Bu baxımdan xam neftin ixracdakı payı 71,4% -dən 77,52% -ə yüksəldi. Təbii qazın payı 10,62% -dən 8,64% -ə, neft məhsulları isə 4,48% -dən 2,46% -ə düşdü.

Ancaq statistikaya görə, təbii qazın dəyəri 970,6 milyon dollardan 1,2 milyard dollara yüksəldi. Statistikaya görə neftin dəyəri 409,7 milyon dollardan 339,2 milyon dollara düşdü. İxrac potensialı ölkənin iqtisadi potensialının bir hissəsidir və xarici bazarda istehlakçıların keyfiyyətinə və miqdarına olan tələbatına uyğun müxtəlif növ maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı və ixracı üçün istehsal vasitələrindən tam istifadə nəticəsində milli iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələrinin qabiliyyətini təmsil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, nəyisə ixrac etmək üçün ilk növbədə buna tələbat olmalıdır. Ölkədə istehsal olunan məhsulların dünya

bazarındakı oxşar məhsulların miqdarı ilə müqayisədə az olduğunu nəzərə alsaq, ölkənin neft məhsullarına potensial tələbat ola bilər.

İxracat potensialını təhlil edərkən nəzərə alınması lazım olan digər amillər dünya bazarının standartlarına cavab verən keyfiyyətdir. Fikrimizcə, daxili bazarda bir məhsulun qiyməti bu məhsulun beynəlxalq bazarlardakı qiymətindən aşağıdırsa, onda ixrac potensialı mövcuddur. Başqa sözlə, bir məhsulun ixrac potensialını qiymətləndirərkən qiymətləri müqayisə etmək və beynəlxalq qiymətlərlə satarkən mənfəət əldə etmək imkanını müəyyən etmək lazımdır (Sultanov, 2008, s.74).

Təhlil göstərir ki, milli iqtisadiyyatda inkişaf proseslərinin sürətlənməsi iqtisadi sahələrin ixrac potensialından istifadə imkanlarını artırmışdır. Ancaq bununla yanaşı, bir sıra strateji sahələrin ixrac potensialının tənzimlənməsinə ehtiyac yarandı. İxrac potensialından səmərəli istifadənin göstəricilərindən biri də ölkənin ixrac artımının səviyyəsi və sənayenin mövcud ixrac potensialına uyğunluğudur. Ölkədəki makroiqtisadi sabitlikdən və artan maliyyə mənbələrindən səmərəli istifadə edərək ixrac potensialını səmərəli həyata keçirə bilərsiniz. İdarəetmənin əsas aləti olan ixrac potensialının rəşional istifadəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən digər bir amil də gömrük sistemi və inkişaf etdirilməsinin vəzifələridir. Gömrük sisteminin mövcud vəziyyəti, tarif tənzimlənməsi xarici ticarətin liberallaşma səviyyəsini də xarakterizə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin ixrac imkanlarını genişləndirmək problemi ilə yanaşı, ölkənin idxal siyasətinə də diqqət yetirilməlidir. Çünki idxal əvəzetmə strategiyası ölkənin ixrac potensialının inkişafında mühüm rol oynayır. İxrac yönümlü modelin inkişaf etdiyi bazar iqtisadiyyatlarında sənaye və kənd təsərrüfatının mövcud və potensial imkanlarından istifadə edərək, milli sənayenin və kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrini idxalın mənfə təsirlərindən qorumaq mümkündür. Əsas strategiyanın formalaşdırılması zamanı mövcud olmasına baxmayaraq, ixrac potensialının daha da inkişaf etdirilməsinə təsir göstərmək, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq və gələcəkdə dünya bazarlarına çıxışı

üçün imkanlar əldə etmək üçün idxal əvəzetmə siyasətindən istifadə etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 oktyabr 2016-cı il tarixli “Maliyyələrin müəyyənləşdirilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Fərmanı ilə qəbul edilmiş rəqabətə davamlı və ixrac yönümlü məhsulların istehsalının genişləndirilməsinə, keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, daxili və xarici bazarlarda rəqabətə davamlı yerli məhsulların çeşidinin artırılmasına böyük töhfə olduğunu da qeyd etmək lazımdır. Xarici ölkələrdə ixrac missiyalarının təşkili, xarici bazarların araşdırılması və marketinqi, Made in Azerbaijan markasının xarici bazarlarda tanıtılması, yerli şirkətlər tərəfindən ixrac üçün, ixrac və tənzimləmə ilə əlaqədar tədqiqat və inkişaf proqramları və layihələri üçün xarici ölkələrdə sertifikat və patent almaq onların dövlət büdcəsindən ödənilməsi mexanizmi ” həyata keçirilməkdədir (<https://ru.president.az>).

2.2. Dövlətin

struktur siyasətinin reallaşdırılmasında investisiya-innovasiya mexanizmləri

İndiki genişlənən qloballaşma və dövlətlərarası inteqrasiya şəraitində yeniliyin təşkili və nəticələrinin həyata keçirilməsinin təkmilləşdirilməsi problemləri xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu gün ölkədə köklü iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin dərhal hədəfləri ölkəmizin dünya iqtisadi sistemində iştirakını və girişini genişləndirmək olduğu zaman, əminliklə demək olar ki, Azərbaycanın hazırkı iqtisadi siyasətinin açıq bir yenilikçi istiqaməti var.

Bildiyiniz kimi, yeniliklə əlaqəli dövlət tədbirləri sistemi özünü müvafiq siyasətdə göstərir. Sosial-iqtisadi siyasətin ayrılmaz hissəsi kimi dövlətin innovasiya siyasəti texniki prosesə əsaslanan yeni və təkmilləşdirilmiş məhsulların yaradılması ilə xarakterizə olunan yeniliyin inkişafı və stimullaşdırılmasına yönəldilmişdir.

İnnovasiya siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakı sahələrə aid edilə bilər (M.T.Əliyev, 2002, s.85):

1. Yenilik üçün iqtisadi, hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılması əsasında yerli malların rəqabət qabiliyyətinin artmasının davamlı təmin edilməsi;
  2. Elmi-texniki potensialın inkişafı və onun səmərəli yerləşdirilməsi və istifadəsi üçün şərait yaradılması;
  3. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, əsas sosial vəzifələrin həyata keçirilməsində, maddi sahədə mütərəqqi struktur transformasiyasının təmin edilməsində elm və texnikanın rolunun artırılması;
  4. Həqiqi iqtisadi, sosial və siyasi şərtlər kontekstində qanunvericilik dəstəyi.
- Innovasiya proseslərinə dövlətin təsiri nəticəsində indiyə qədər yaradılan şəraitdə sənaye müəssisələri arasında kooperativin stimullaşdırılması vasitələrinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu sahədə xarici təcrübə artıq formalaşmışdır. Almaniyada yüksək qeyri-müəyyənliyi olan prioritet tədqiqat sahələri uzunmüddətli tədqiqatlar üçün birbaşa maliyyə təmin edir. Dövlətin özəl iş birliyi prinsipinə əsaslanan özəl müəssisələrlə yeniliklər yaradan dövlət şirkətlərinə və mərkəzlərinə, dövlət tədqiqat institutlarına büdcə subsidiyaları və güzəştli kreditlərin tətbiq olunduğu Yaponiya təcrübəsi xüsusi maraq doğurur. Məlumdur ki, Kanadada yeniliyi stimullaşdırmaq üçün birbaşa vasitə olaraq, kommersiya banklarından kredit alarkən və ya yenilik prosesinin birbaşa maliyyələşdirilməsində dövlət zəmanətlərindən istifadə olunur.

Cədvəl 5: İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

					2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):										
mlyn.manat					21890,6	20057,4	22706,4	24462,5	25877,0	24986,6
mlyn.dollar					27907,5	19547,2	14228,0	14213,3	15221,7	14698,0
Xarici investisiyalar:										
mlyn.manat					9175,6	10998,9	16216,1	15697,3	14002,1	12119,5
mlyn.dollar					11697,7	10719,1	10161,1	9120,5	8236,5	7129,1
Daxili investisiyalar:										
mlyn.manat					12715,0	9058,5	6490,3	8765,2	11874,9	12867,1
mlyn.dollar					16209,8	8828,1	4066,9	5092,8	6985,2	7568,9

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/>

İnnovasiya sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsas problemlərdən biri, bütövlükdə fərqli təşkilati və hüquqi formaları olan bir-birindən asılı və tamamlayıcı təşkilati sistem olan yenilik strukturudur. Bu çərçivə texnoloji uyğunlaşmadan elmi tədqiqatlara qədər yenilik prosesinin mərhələlərinin həyata keçirilməsini təmin edir. İnnovasiya sisteminin əsas elementlərindən biri də yenilik infrastrukturudur. İndiki mərhələdə yenilikçi infrastrukturun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin üç ən vacib vəzifəsini ayıraq (Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M.,2001, s.11):

1. İqtisadiyyatın strukturunu və məhsul çeşidindəki dəyişiklikləri məqsədyönlü şəkildə bərpa etməklə istehsalın daha da azalmasını dayandırmaq;
2. Yerli istehsal olunan malların rəqabət qabiliyyətinin və həm ayrı-ayrı sahələrin, həm də bölgələrin iqtisadiyyatının investisiya cəlbediciliyinin artırılması;
3. Elmi və texniki potensialın qorunması və inkişafı.

Azərbaycanda vençur investisiya sisteminin formalaşması üçün lazım olan demək olar ki, bütün şərtlər formalaşmışdır. Lakin bu fenomenin ilkin formalaşma prosesi avtomatik olaraq onun daha da inkişafı üçün imkanlar təmin etməyi tələb edir. Bu mövqelərdən respublikamızda vençur biznesinin daha da inkişafına mane olan əsas problemləri aşkarlamaqla yanaşı, onların həll mexanizmini də müəyyənləşdirmək mümkündür.

Mövcud şərait Azərbaycanın beynəlxalq elmi və texniki proseslərlə ayaqlaşmasına imkan verir. Texniki və texnoloji geriliyin yaranmasına səbəb olan amillərdən biri də Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da investisiya növündən yenilikçi iqtisadi inkişaf növünə keçidin sənaye cəmiyyətinin elmdən sonrakı sosiallaşma cəmiyyətinə inteqrasiyasına yönəlmiş bir islahat olmasıdır. Bu səbəbdən də Azərbaycanda iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biri də bir sıra amillərlə əlaqəli yenilikçi inkişaf növünə keçiddir.

Hər şeydən əvvəl, yenilikçi məhsul istehsalçılarının sayını artırmaq, yenilikçi məhsulların istehlakçı davranışına üstünlük vermək və yenilikçi

istehsalçılar ilə istehlakçılar arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirmək bu yenilik siyasətinin açarıdır.

Cədvəl 6: Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri, milyon manat

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Gəlirlər-cəmi	19496,3	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7	22508,9	24398,5
<i>o cümlədən:</i>							
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	859,7	980,3	982,5	1145,7	1040,3	995,9	952,1
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2	2285,9	2499,7	2546,0
Torpaq vergisi	33,1	35,4	48,7	50,3	50,4	50,6	50,0
Əmlak vergisi	125,1	141,3	148,2	174,7	178,6	182,2	212,6
Əlavə dəyər vergisi	2710,0	3119,6	3454,7	3623,5	3668,6	4287,6	5185,1
Aksiz vergisi	593,3	797,3	647,8	625,1	612,6	728,6	854,7
Mədən vergisi	121,5	116,2	116,1	110,3	111,1	137,4	133,8
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	675,2	684,7	934,5	861,2	903,0	1143,7	1343,2
Digər vergilər	162,5	192,7	247,7	457,0	505,7	561,6	477,5
Sair daxilolmalar	11742,1	10030,4	8706,7	8474,7	7160,5	11921,6	12643,4
Xərclər-cəmi	19143,5	18709,0	17784,5	17751,3	17594,5	22731,6	24425,9
<i>o cümlədən:</i>							
İqtisadiyyata	8207,5	7598,7	6408,8	4124,0	4394,3	7822,7	7961,5
Təhsil	1437,7	1553,9	1605,1	1754,4	1742,7	1966,6	2195,7
Səhiyyə	618,9	665,3	708,2	702,5	704,7	709,9	873,6
Sosial müdafiə və sosial təminat	1750,3	1971,2	1857,2	2645,2	2350,2	2150,7	2281,0
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	274,9	294,0	272,4	687,4	253,3	299,5	335,8
elmə	117,0	125,2	114,2	110,2	109,8	117,8	122,3
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	1049,3	1103,6	1105,7	1117,1	1177,6	1316,4	1505,0
Qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanmasına	349,3	449,7	430,9	470,1	562,2	627,4	775,53
Sair xərclər	5438,6	4848,4	5383,0	6040,4	6409,7	7820,6	8476,56

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>

Innovasiya prosesinə əsaslanan davamlı iqtisadi böyüməyə nail olmaq üçün sübuta əsaslanan yanaşmaya əsaslanan məhsul təklif etmə mexanizmini davamlı olaraq təkmilləşdirmək və yenilikçi məhsulların birbaşa innovasiya bazarına sərbəst dolaşmasını təmin etmək vacibdir. Bunun üçün innovasiya bazarının təşkilati və hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm işlər aparılır. Bu da öz növbəsində əqli mülkiyyət sahiblərinin qorunmasına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, yenilik prosesi iştirakçılara məlumat xidmətlərinin göstərilməsi davamlı iqtisadi inkişaf üçün ilkin şərtidir. Çünki bazar iştirakçıları arasında məlumatların bərabər paylanması hərtərəfli bir yenilik prosesinə səbəb ola bilər.

Azərbaycanda Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və uğurlu fəaliyyəti Prezident İlham Əliyevin bu sahəyə qayğısını təcəssüm etdirir. Bu Agentliyin əsas məqsədi vətəndaşlara dövlət qurumları tərəfindən göstərilən xidmətləri daha rahat və keyfiyyətli şəkildə təqdim etmək, habelə müasir yeniliklərdən istifadə etməkdir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar dövlət idarəçiliyində yeni bir mərhələdir və yüksək peşə bacarığına malik gənc mütəxəssislərin inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Dövlət başçısının qeyd etdiyi kimi: "Respublikamız son illərdə İKT sahəsində böyük nailiyyətlərə imza atmışdır. Bu həm iş, həm də zəkadır. Eyni zamanda yenilik və şəffaflığa xidmət edən bir sahədir. Bu fürsətlərdən daha geniş istifadə etməliyik. Elektron xidmətlərin sayı artırılmalı və bu sahədə görülən işlər davam etdiriləcəkdir. Sosial nəzarət daha da gücləndirilməlidir. Şəffaflıq maksimum dərəcədə artırılmalıdır."

"Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasına görə, dövlətin məqsədi İKT-nin illik artımını təqribən 18-20 qəpik tutmaqdır, nəticədə yaxın səkkiz ildə gəlirlər təxminən 8-9 milyard dollar təşkil edəcəkdir. Müvafiq olaraq, rəqabət mühitinin, sənaye üçün vergi və pul imtiyazlarının, ixrac potensialının artırılmasına, regional İKT resurslarının, yüksək texnoloji məhsul və xidmətlərin yaradılmasına və insan kapitalına əsaslanan yenilikçi sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş siyasətlərin təkmilləşdirilməsi planlaşdırılır.

Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi yenilikçi siyasət dünyada ən son fikirlərin, texnologiyaların, məhsulların müxtəlif sahələr, eləcə də ölkənin idarəetmə sistemi üçün tətbiq edilməsinə, ölkəmizdə davamlı iqtisadi inkişafın və rəqabət qabiliyyətinin daha da möhkəmləndirilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Ölkəmizin inkişafında həlledici rol oynayan bu kritik prosesdə dövlət elm və texnika sahəsindəki yenilikləri nəzərə alaraq müasir elmi araşdırmalara da diqqət ayırır. Təsadüfi deyil ki, son illərdə Azərbaycanın artan maliyyə imkanları, ölkə rəhbərliyi tərəfindən innovativ texnologiyaların inkişafına töhfə verən təhsilə və elmə diqqətin artması ilə qeyd edilmişdir.

2.3. İqtisadiyyatda struktur təkmilləşmə xarakterli fəaliyyətin normativ-hüquqi təminatı

Müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmiz iqtisadi sahə də daxil olmaqla fəaliyyətinin bütün sahələrində müstəqil siyasət yürütməyə başladı. İqtisadi siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsi hüquqi dəstəyə ehtiyac duyur, çünki fəaliyyətə hüquqi qüvvə verən hüquqi bazadır. İqtisadiyyatın quruluşunu tənzimləmə prosesi, qanunvericilik, iqtisadi və inzibati tədbirlər sisteminin köməyi ilə dövlətin nəzarəti altında baş verir. Deməli, tənzimləmə bazası, qanun yaradıcı bir orqan tərəfindən müəyyən bir formada qəbul edilmiş rəsmi yazılı sənədlər toplusudur. Bu vəziyyətdə ictimai münasibətlər iştirakçılarının hərəkəti hüquq normalarından gəlir. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın quruluşunun tənzimlənməsi dövründə bu prosesin subyektlərinin hüquq və mənafelərinin qorunmasına yönəlmiş müxtəlif hüquqi aktlar qəbul edildi. İqtisadiyyatın quruluşunu tənzimləyən əsas hüquqi aktlara aşağıdakılar daxildir (Meybullayev M., 2002, s.65):

- 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
- 2) AR qanunları
- 3) AR Prezidentinin Fərmanları
- 4) Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin qərarları

Yuxarıda deyilənlərin hamısı həm bütövlükdə iqtisadiyyatda, həm də ayrı-ayrı sektorlarda tənzimləyici təsir göstərə bilər.

Yeni bir hüquqi bazanın formalaşması prosesi 1992-ci ildə başladı. İqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması sahəsində mühüm addım "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu idi. Bu qanun xarici və milli investisiya fəaliyyətləri üçün eyni qanuni rejimi təmin edir. Eyni zamanda, qanunla qadağan edilmədiyi təqdirdə, bütün fəaliyyət sahələrində xarici investisiyalar edilə bilər. Qanunvericilikdəki dəyişikliklərə qarşı zəmanətlərlə əlaqədar xüsusi bir məqamı qeyd edə bilərik, əgər aşağıdakılar təklif olunur, əgər qəbul edilmiş yeni normativ hüquqi akt xarici investorun fəaliyyət şərtlərini pisləşdirsə, onda investisiya qoyuluşunda qüvvədə olan qanunvericilik ona 10 il müddətində tətbiq olunur. Milliləşdirməyə qarşı zəmanətlər, mənfəətdən istifadə zəmanətləri, gəlirlərin köçürülməsi üçün təminatlar və digərləri, habelə bu qanuna lazımi düzəlişlərin edilməsi xarici investisiya fəaliyyətləri üzərində stimullaşdırıcı təsir göstərmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sərmayə qoyuluşu prosesində investorlar arasında böyük maraq doğuran qanuni çərçivədir. 2014-cü ildə xarici investisiyaların quruluşunu nəzərə alsaq, o zaman bu investisiyaların 70% -dən çoxunun inkişaf etmiş ölkələrin payına düşdüyünü görürük (İngiltərə 36,5%, ABŞ 12%, Yaponiya 10,7%, Norveç 11%).

Cədvəl 7: Ölkə iqtisadiyyatında mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payı, faizlə

Göstəricilər	2018			
	Cəmi	o cümlədən		
		Mikro	Kiçik	Orta
Əlavə dəyər*	13,4	6,1	1,7	5,6
qeyri neft-qaz sektoru üzrə*	23,5	10,7	3,0	9,8
İşçilərin sayı	42,9	5,3	11,5	26,1
qeyri neft-qaz sektoru üzrə	45,0	5,6	12,1	27,3
Əsas kapitala investisiyalar	41,8	17,0	6,3	18,5
qeyri neft-qaz sektoru üzrə	65,2	26,5	9,8	28,8
Yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin dəyərində payı	20,9	8,5	2,7	9,6
qeyri neft-qaz sektoru üzrə	37,7	15,4	4,9	17,4

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

İqtisadi inkişafın yeni mərhələsi sahibkarlığın stimullaşdırılmasına yeni bir yanaşma tələb edir. 2009-cu ildə "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində növbəti addım hesab olunur. İstehsalın yeni təşkili formalarından biri xüsusi hüquqi rejimin tətbiq olunduğu xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasıdır. Xüsusi iqtisadi zonada qanunla qadağan olunmayan bütün fəaliyyət növləri həyata keçirilir. Qanuna görə, zona ərazisində yalnız 0,5% dərəcəsi ilə sadələşdirilmiş vergi ödəniləcək və qoyulmuş investisiyalar, əldə edilmiş gəlir və mənfəət, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, qanuni yolla qazanılmış vəsaitlərin xaricə köçürülməsi şərtləri ilə bağlı hüquqlar təmin ediləcəkdir.

Cədvəl 8: Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin əsas makro-iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2018			
	Cəmi	o cümlədən		
		Mikro	Kiçik	Orta
Yaradılmış əlavə dəyər*, milyon manat	9836,6	4467,8	1235,5	4133,3
İşçilərin sayı, min nəfər	273,4	36,0	77,1	162,4
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	445,3	294,9	373,5	517,1
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	6853,0	2831,5	1046,7	3174,8
Yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin dəyəri, milyon manat	16402,6	7082,9	2282,0	8036,8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/az/002.xls> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bazara keçid kontekstində vergilər iqtisadi quruluşa təsirlərin ən vacib qolu olur, çünki sahibkarların təşəbbüskarlığını stimullaşdıran və ya yatıran budur. Ölkəmizdə vergi sisteminin hüquqi əsasını Vergi Məcəlləsi təşkil edir. Məcəlləyə əlavə və dəyişikliklər vəziyyətdən asılı olaraq iqtisadi inkişafın tənzimlənməsinə yönəlib. Mövcud şəraitdə, ölkəmizin qeyri-neft sektoruna diqqət ayırdığı zaman dövlətin əsas vəzifəsi sahibkarlıq fəaliyyətini intensivləşdirməkdir. Sahibkarların fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün Vergi Məcəlləsinə dəyişiklik və əlavələr edilmişdir. Aşağıdakı əsas məqamları qeyd edə bilərik: Vergi Məcəlləsinə

dəyişikliklər qəbul edildikdən sonra mənfəət vergisi dərəcəsi 28% -dən 20% -ə endirildi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edənləri həvəsləndirmək və Sənaye və Texnoloji Parklar ərazilərində sahibkarlıq fəaliyyəti üçün təşviqlər edildi və s. Dövlət Neft Fondundan gəlir vergisindən azad edilməsi, təhsil xidmətlərinin ƏDV-dən azad edilməsi, 195 Telefon Xidmətinin yaradılması, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi xidmətinin xidmətlərinin yaxşılaşdırılması, bu sahədə idarəetmənin artırılması və digər tədbirlər iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafına, sahibkarların fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir göstərir.

Gəlir vergisi dərəcələrindəki dəyişikliklər təşəbbüskar təşəbbüsü stimullaşdırmaq və ya dayandırmaq üçün bir vasitədir. Belə bir nəticəyə gələ bilirik ki, optimal vergi dərəcəsi müəyyənləşdirilərkən, dövlətin büdcəsinə bu vergi növündən daxilolmalar dərəcələrin endirilməsi ilə belə artır. Beləliklə, 2010-cu ildə Vergi Məcəlləsinə vergi dərəcələrindəki dəyişikliklərlə bağlı dəyişikliklər gəlir vergisi gəlirlərinin artmasına təkan oldu.

Büdcə xərclərinin əsas hissəsinin vergi gəlirlərindən maliyyələşdirilməsini və büdcənin neftdən asılılığının azaldılmasını təmin edən yeni bir iqtisadi siyasətin hazırlanması vergi idarəsi məsələsini aktual bir problemə çevirir. Vergi inzibətçiliğinin müasir standartlar çərçivəsində təşkili vergi orqanlarının səmərəli fəaliyyətinə və vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə təsir göstərən əsas amillərdən biridir.

İnvestisiya siyasəti də dövlətin iqtisadiyyata təsirinin vacib bir qoludur. Dövlət investisiya siyasəti Dövlət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində həyata keçirilir. Proqramın həyata keçirilməsinin hüquqi əsası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Proqramın hazırlanması, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi qaydalarının müəyyənləşdirildiyi Fərmanı imzalaması idi. Bu Fərmanın məqsədi səmərəliliyi artırmaq və dövlət investisiya fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq idi.

Bir sıra hüquqi aktların qəbulu özəl sahibkarlığın inkişafına və özəlləşdirmə proseslərinin inkişafına təkan verdi. Bütün bu hüquqi aktlar investisiya qoyuluşuna, yeni iş yerlərinin açılmasına və s. Üçün şərait yaradacaq sahibkarlığın

qorunmasına yönəldilmişdir və nəticədə bu, iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz normativ hüquqi aktlar əsasən sahibkarların bazarda işləməsi üçün şərait yaradır, yəni dolayı yolla iqtisadiyyatın strukturuna təsir göstərir, eyni zamanda iqtisadiyyatın quruluşuna birbaşa təsir edənlər də mövcuddur.

Cədvəl 9: Əsas sosial-iqtisadi göstəricilərin indeksləri, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)	106,0	100,1	102,2	105,8	102,8	101,1	96,9	100,2	101,5	102,2
Sənaye məhsulu	102,6	95,0	97,7	101,8	99,3	102,4	99,5	96,6	101,5	101,8
Kənd təsərrüfatı məhsulu	97,9	105,9	106,7	105,9	96,4	106,6	104,6	104,2	104,6	107,2
Əsas kapitalla investisiyalar	121,2	127,3	117,5	115,1	98,3	88,9	78,3	102,8	95,7	105,5
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması	103,2	103,6	103,6	103,4	101,9	100,2	101,0	101,8	101,6	102,2
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması	104,5	107,5	107,4	108,0	104,7	103,5	102,0	103,3	101,5	102,7
İnformasiya və rabitə xidmətləri	130,7	113,3	115,9	110,7	115,1	106,8	104,7	106,7	109,8	117,2
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi	107,8	110,2	109,6	109,9	110,0	110,9	101,5	102,5	103,0	103,6
İaşə dövriyyəsi	116,3	122,6	118,8	116,0	118,2	114,0	100,1	103,4	106,8	106,7
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər	111,8	107,8	109,0	108,2	107,2	105,1	98,9	101,2	103,0	103,1
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı	111,2	109,9	109,4	106,7	104,6	105,0	107,0	105,7	103,0	
Əhalinin gəlirləri	113,3	119,2	113,9	108,0	105,1	105,8	108,7	108,4	108,0	107,4
İstehlak qiymətləri	105,7	107,9	101,1	102,4	101,4	104,0	112,4	112,9	102,3	102,6

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/regions/az/1_1.xls Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Dövlət iqtisadi siyasəti sənayenin şaxələndirilməsi və dinamik inkişafı daxil olmaqla iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafını təmin edir. Uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində sosial və iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində müxtəlif məqsədlər üçün yüzlərlə sənaye müəssisəsi açıldı. Ölkədə rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsulları istehsal etmək məqsədi ilə sənaye parklarının yaradılması işləri davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 aprel 2013-cü il tarixli fərmanı ilə yaradılış məqsədlərini, sakinlərin funksiyalarını, rəhbərliyini, bu ərazidə

fəaliyyətinin təşkili, torpaq sahələrindən istifadə qaydaları və s. Bundan əlavə, Sumqayıt, Mingəçevir, Qaradağ Parklarının yaradılması ilə bağlı imzalanan Fərman və Sərəncamlar sənayeləşmə və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün təkan oldu.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ STRUKTUR TƏKMİLLƏŞMƏSİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəlik struktur dəyişiklikləri

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlib. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, müasir rəqabət qabiliyyətinin əsasını rəqabət üstünlükləri yaradan və ölkələrə müəyyən bir sosial inkişafa imkan verən texniki və texnoloji, təşkilati, struktur, institusional yeniliklərdir. Xalqların rəqabət qabiliyyəti ilə bağlı davam edən mübahisələrdə, mövzulardan heç biri hökumətin rolundan daha mübahisəli deyil. Hökumət, çoxları tərəfindən strateji və ya hədəflənmiş sənayelərdə rəqabət qabiliyyətinə birbaşa kömək edə biləcək bir sıra strategiyaları olan sənayenin əhəmiyyətli bir dəstəkçisi və ya dəstəkçisi olaraq görülür. Digərləri, "sərbəst bazar" iqtisadiyyatının "görünməz bir əl" tərəfindən tənzimlənməli olduğu fikri ilə razılaşırlar. Hər iki fikir də səhvdir. Bir tərəfdən, sənayedə dövlət yardımının tərəfdarları tez-tez şirkətlərə uzunmüddətli perspektivdə zərər verən və yalnız daha çox yardıma tələb yaradan strategiyalar təklif edirlər. Digər tərəfdən, hökumətin azaldılmasının tərəfdarları, hökumətin şirkətləri əhatə edən institusional strukturların formalaşmasında və şirkətlərin rəqabət üstünlüyü əldə etmələrini təşviq edən bir mühitin yaradılmasında oynadığı qanuni rolu nəzərə almırlar (Meybullayev M., 2002, 4).

Hökumətin müvafiq rolu iqtisadiyyat üçün katalizator olmaqdır. Hökumət şirkətləri istəklərini artırmağa və daha yüksək rəqabət səviyyələrinə keçməyə təşviq etməlidir və ya hətta məcbur etməlidir, baxmayaraq ki, bu proses təbii olaraq xoşagəlməz və çətin ola bilər. Hökumət rəqabət qabiliyyətli sənaye sahələri yarada bilməz, yalnız şirkətlər yarada bilər. Hökumət mahiyyəti etibarilə məhdud olan bir rol oynayır və bu, yalnız şirkətlərlə tandemdə işləyəndə uğur qazanır. Yaxşı dövlət siyasəti, səlahiyyətli şəxslərin şirkətlərin rəqabət üstünlüyü əldə edə

biləcəyi şərtləri yaratmasıdır. Bu, hökumətin rəqabətli iqtisadiyyatın formalaşmasında birbaşa deyil, dolayı roludur.

Dünya İqtisadi Forumu hər il dünya ölkələrinin qlobal rəqabət qabiliyyətinin reytingini dərc edir. 2016-2017-ci illər üçün reytingdə Azərbaycan bu siyahıda 37-ci yeri tutdu ki, bu da yaxşı xəbərdir. Qeyd edim ki, araşdırmalar 138 ölkəni əhatə edir. Ötən ilki hesabatla müqayisə etsək, indikatorların yaxşılaşdırılması meylini görürük. Xatırladım ki, 2015-2016-cı illərdə ölkəmiz reytingdə 40-cı yerdə qərarlaşdı.

Digər bir yaxşı xəbər, Azərbaycanın Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələri arasında rəqabət qabiliyyətinə görə lider olmasıdır. Müqayisə üçün: MDB ölkələri arasında yanımızda olan Rusiya 43-cü, Qazaxıstan isə 53-cü yerlə kifayətləndi. Digər MDB ölkələri daha təvazökar mövqeləri tutur: Gürcüstan - əlli doqquzuncu, Tacikistan - yetmiş yeddinci, Ermənistan - yetmiş doqquzuncu, Ukrayna – səksən beşinci.

Reytingə görə, Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafın birinci mərhələsindən ikinci mərhələsinə keçid mərhələsində olan 16 ölkəyə daxil edilmişdir. Bu siyahı Azərbaycandan əlavə aşağıdakı ölkələrlə təmsil olunur: İran, Küveyt, Monqolustan, Vyetnam, Venesuela, Filippin, Botsvana, Qabon, Moldova, Səudiyyə Ərəbistanı. Ölkəmizin ayrı-ayrı sahələrdə (sənaye, kənd təsərrüfatı, təhsil və tibbi xidmətlərin keyfiyyəti və s.) Ən rəqabətə davamlı hala gəlmiş 27 dövlət siyahısına daxil edildiyini də qeyd etmək lazımdır.

Milli rəqabətçilik nisbi bir anlayışdır. Bu, bir ölkənin iqtisadi böyüməni göstərmək və insan kapitalı, investisiya və digər mənbələrə görə digər ölkələrlə rəqabət etmək qabiliyyətini əks etdirir. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin dərəcəsini ölçmək üçün Dünya İqtisadi Forumunun (WEF) metodologiyasından istifadə olunur. Dünya İqtisadi Forumunun (WEF) Qlobal Rəqabətçilik İllik Hesabatı, ölkələrin rəqabət qabiliyyətinə görə sıralaması üçün ümumiyyətlə qəbul edilmiş bir tədbirdir. "Milli rəqabətçilik" anlayışı "rəqabətçilik" iqtisadi və işgüzar konsepsiyasından aşağıdakı səbəblərə görə fərqlənir:

1. İqtisadi rəqabət konsepsiyası bazarın mütləq səmərəliliyini xarakterizə edir. Bazarın nə qədər "mükəmməl rəqabət" olduğunu əks etdirir.
2. Rəqabət qabiliyyətinin biznes konsepsiyası bir firmanın rəqiblərinə nisbətən fəaliyyətini təsvir edir (məsələn, Google İnternet və axtarış mühərriki sektorlarında rəqabətli sayılır). Bu tərifdə rəqabətlik nisbi bir ölçüdür.

Hər şeydən əvvəl, ölkənin mənbələri onun harada və hansı sahədə müqayisəli üstünlüyə malik olduğunu müəyyənləşdirəcəkdir. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı, qumlu səhraların altında bu qədər neftə sahib olmasaydı, neft istehsalında müqayisəli bir üstünlük qazanmazdı. Şimal dənizindəki neft kəşfləri ilə İngiltərə və Norveç neft idxalçısından neft ixracatçısına çevrildi. Qeyd etmək istərdim ki, söhbət yalnız təbii sərvətlərdən getmir. Mövcud insan resurslarının miqdarı və keyfiyyəti də vacibdir. Bu, bizi ikinci vacib məqama gətirir. İnsan kapitalına (təhsil və təlim yolu ilə) və tədqiqat və inkişafa (yeni məhsullar hazırlamaq və ya mövcud olanları yaxşılaşdırmaq üçün) özəl və dövlət sektoru investisiyaları bir ölkənin ənənəvi olaraq zəif olduğu bir ərazidə müqayisəli üstünlük yaratmağa kömək edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət aparən ölkələrdə səmərəliliyin artması (və ya yeni mənbələrin aşkarlanması) səbəbindən bir ölkənin müqayisəli üstünlüyə sahib olduğu sahələr də zamanla dəyişə bilər. Nümunə olaraq İngiltərəni götürək. İngiltərənin bir çox istehsal olunmuş malın istehsalında müqayisəli üstünlüyü var idi (axı sənayeləşmə İngiltərədə başladı), lakin bu gün İngiltərənin iqtisadi gücü kimyəvi maddələr, paylama və maliyyə xidmətləri (bankçılıq və sığorta kimi) kimi sahələrdədir (Mirzəyev M.R., 2002, s.150).

Bir sənayeni bir ölkə daxilində daha az rəqabətli edən bir şey baş verərsə, bu ölkə artıq bu sənayedə müqayisəli üstünlüyə sahib ola bilməz. Ancaq bu hissədə, müəyyən bir ölkənin lazımı qaynaqlara sahib olub olmadığına dair əsas suallardan uzaqlaşacağam. Sənayenin rəqabət qabiliyyətini davamlı olaraq təsir edən "qiymət" və "qeyri-qiymət" amillərinə baxacağıq (əsasən istehsalda).

Bir ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti, mallarını və xidmətlərini daxili və beynəlxalq bazarlarda həmin bazarlarda cəlbedici bir qiymətə satma qabiliyyəti ilə

əlaqələndirilir. Rəqabətlik qiymət və ya qeyri-qiymət amilləri ilə ölçülə bilər. Qeyri-qiymət amillərinə keyfiyyət, dizayn, etibarlılıq və əlverişlilik daxildir.

Cədvəl 10: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankında manatın məzənnəsi (ilin axırına, milli valyutaya düşən, manat)

Xarici valyuta	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1 ABŞ dolları	0,79	0,78	0,78	0,78	1,56	1,77	1,70	1,70	1,70
1 Avstraliya dolları	0,80	0,81	0,69	0,64	1,14	1,28	1,33	1,20	1,19
1 Danimarka kronu	0,14	0,13	0,14	0,13	0,23	0,25	0,27	0,26	0,25
1 Avro	1,02	1,03	1,08	0,95	1,70	1,86	2,03	1,95	1,90
100 İran rialı	0,0070	0,0064	0,0032	0,0029	0,0052	0,0045	0,0041	0,0040	0,0040
1 İsveç kronu	0,11	0,12	0,12	0,10	0,19	0,19	0,21	0,19	0,18
1 Kanada dolları	0,78	0,78	0,73	0,67	1,13	1,31	1,35	1,25	1,30
1 Küveyt dinarı	2,82	2,78	2,78	2,68	5,14	5,78	5,63	5,60	5,60
100 Livan funtu	0,05	0,05	0,05	0,05	0,10	0,12	0,11	0,11	0,11
1 Misir funtu	0,13	0,14	0,11	0,11	0,20	0,10	0,10	0,09	0,11
1 Norveç kronu	0,13	0,14	0,13	0,11	0,18	0,21	0,21	0,19	0,19
1 Sinqapur dolları	0,6	0,64	0,62	0,60	1,10	1,22	1,27	1,24	1,26
1 Türkiyə lirəsi	0,41	0,44	0,36	0,34	0,54	0,50	0,45	0,32	0,29
100 Belarus rublu	0,01	0,01	0,01	0,01	0,84	90,48	86,09	78,97	80,80
1 Qırğızıstan somu	0,02	0,01	0,02	0,01	0,02	0,03	0,02	0,02	0,02
1 Eston kronu	0,07	-	-	-	-	-	-	-	-
100 Qazaxıstan tengəsi	0,54	0,51	0,51	0,43	0,46	0,53	0,51	0,45	0,45
1 Gürcüstan laris	0,47	0,47	0,45	0,42	0,65	0,67	0,65	0,64	0,59
1 Latviya latı	1,46	1,48	-	-	-	-	-	-	-
1 Litva liti	0,29	0,30	0,31	-	-	-	-	-	-
1 Moldova ley	0,07	0,06	0,06	0,05	0,08	0,09	0,10	0,10	0,10
100 Rusiya rublu	2,45	2,58	2,41	1,33	2,16	2,93	2,95	2,45	2,74
1 Ukrayna qriwnası	0,1	0,09	0,10	0,05	0,07	0,07	0,06	0,06	0,07
1 Tacikistan somonisi	0,17	0,16	0,17	0,15	0,24	0,22	0,19	0,18	0,18

Mənbə: www.stat.gov.az

Milli valyuta məzənnəsi daim xəbərlərdə eşidilən bir amildir. Əsasən güclü milli valyutanın ixracı əngəllədiyi və rəqiblərlə münasibətdə daha bahalı olduğu qeyd edilir. Bir ölkənin valyutası nisbətən güclüdirsə, ixracı digər ölkələrdə nisbətən daha bahalı olacaqdır. Bundan əlavə daxili bazarlara idxal nisbətən ucuz olacaq. Nəticədə daxili bazara yönəlmiş ixracatçılar və firmalar zərər görəcəklər. Zəif məzənnə, məsələn, Almaniya, Yaponiya, ixracat yönümlü bir sənayesi olan ölkələr üçün faydalıdır. Güclü bir valyuta, ölkədə istehsalın zərərli olmasına gətirib çıxarır, xaricdən almaq daha asandır. Güclü manat dövründə bu, Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə də baş verdi. Bununla birlikdə, 2 devalvasiyadan sonra ölkəmizdə sənayenin bir çox sahələrində, ilk növbədə qida sənayesində idxal əvəzetmə tendensiyası olmuşdur.

Nisbi inflyasiya dərəcələri. Qiymətlər bütün ölkələrdə artmağa meyllidir, ancaq müəyyən bir ölkədə qiymətlər daha sürətli artarsa, milli valyutanın məzənnəsindəki təsir bir valyutanın dəyərindəki artıma çox oxşayacaqdır. Məsələn, İngiltərədəki inflyasiya nisbəti müəyyən bir il üçün% 10 və Alman inflyasiya nisbəti eyni il içərisində% 8 (sabit valyuta məzənnələri ilə) olarsa, İngiltərənin Almaniya ixracatı yerli Alman mallarından% 2 daha bahalı olacaqdır. ... Eynilə, Almaniyanın İngiltərəyə idxalatı, İngiltərədə istehsal olunan mallara nisbətən 2% ucuz olacaq.

Əməyin dəyəri dedikdə bu dəyər məhsul vahidinə düşən əmək dəyəri (bir firma, müəssisə üçün) ilə müəyyən edilir. Yüksək əmək xərcləri, firma tərəfindən istehsal olunan malların son qiymətini təsir edə bilər və yuxarıda göstərilən problemlərə səbəb ola bilər. Əlbətdə ki, firmalar rəqabətçi olmağı və vahid əmək xərcləri artdıqdan sonra qiymətlərini qaldırmamağı seçə bilər, lakin mənfəət normaları azalacaq ki, bu da gəlirliliyin azalması nəticəsində əhəmiyyətli investisiyaların azalması ehtimalı ilə uzunmüddətli rəqabət qabiliyyəti üçün yaxşı göstərici deyil. Burada əmək məhsuldarlığındakı dəyişikliklər son dərəcə vacibdir. Bir işçiyə düşən məhsulun həcmi böyüyürsə, əmək xərclərindəki artım (yüksək əmək haqqı, mükafat ödəmələri, mükafatlar və s. Səbəbiylə) mütləq vahid başına

əmək xərclərinin artmasına səbəb olmayacaqdır, çünki əmək haqqı artımı təmin edilmişdir istehsalı artıraraq.

Qeyri-qiymət rəqabəti, bu tip bazarların qiymətlərin sabit olmasını nəzərə alaraq, inhisar və oliqopoliya mühitində çox vaxt ən vacib rəqabət metodudur. Transmilli şirkətlərin böyüməsi qlobal bazarın bir çox nəhəng oliqopoliyaya çevrilməsinə gətirib çıxardı. Beynəlxalq bazarda rəqabət meydana gəldiyi zaman qiymət rəqabəti qiymət rəqabətindən daha çox qiymət rəqabəti çox az əhəmiyyət kəsb edir.

Bir ölkənin rəqabət qabiliyyəti, müəyyən dərəcədə səhv olan kompleks bir anlayışdır. Fakt budur ki, bazar iqtisadiyyatı olan bir ölkədə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı müəssisələrinin, firmalarının, rəqabət qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Nəticədə, hamısı birlikdə ölkə iqtisadiyyatının rəqabətə davamlı olub olmadığını göstərə bilər. Bu səbəbdən əsas vurgunun həm kiçik, həm orta, həm də böyük sahibkarlıq subyektlərinə veriləcəyi bir iqtisadi siyasət yürütmək məsləhətdir. Eyni zamanda, dövlət iqtisadi həyata həddən artıq müdaxilə etməməlidir. Hökumət fəaliyyətləri rəhbər, rəhbər, stimullaşdırıcı olmalıdır. Bütün bu şərtlər yerinə yetirilərsə, özəl biznes özü əvvəl daxili bazarda, daha sonra xarici bazarda rəqabət etməyə başlayacaq (Muradov Ş., İbadov S., 2003, s.129).

Sosial və iqtisadi problemləri olan bir ölkədə rəqabətli iqtisadiyyat mümkün deyil. Əsas problemləri həll etmədən rəqabət qabiliyyətindən danışmaq mümkün deyil. İlk növbədə işsizlik səviyyəsini azaltmaq, inflyasiyanı 10% -də saxlamaq, ölkədən kapital ixracına qarşı mübarizə və korrupsiya problemlərini həll etmək lazımdır. Bu, ölkə iqtisadiyyatının yaxşılaşmasına, investisiya cəlbediciliyinin artmasına, iqtisadi sabitliyə səbəb olacaq və ölkəyə investisiya cəlb edəcəkdir. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün uğurlu iqtisadi siyasət aparmaq üçün ölkədə sabit bir siyasi vəziyyət, xarici borc öhdəliklərinin vaxtında ödənilməsi və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi lazımdır. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində yenilikçi və texnoloji sənaye sahələri yoxdur, yenilikçi müəssisələrin yerləşdirilməsi üçün xarici şirkətləri cəlb etmək məcburiyyətində qalırlar. Buna investisiya qoyulmadan nail olmaq olmaz. Faiz dərəcəsini

azaltmaqla (yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi), borcun qiymətini azalda bilərsiniz. Bu, sahibkarları təşkilatlarını genişləndirməyə, çeşiddə yeni məhsullar təqdim etməyə və işəgötürən hesabına kadrların keyfiyyətlərini artırmağa sövq edəcəkdir. Mərkəzi Banklar tərəfindən bank faiz nisbətini enməsi iqtisadiyyatın canlanmasına və iqtisadi aktivliyin artmasına səbəb olacaqdır.

3.2. Müasir mərhələdə Azərbaycanda struktur dəyişikliklərin və struktur islahatların əsas istiqamətləri

Milli iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin struktur məkanı baxımından təhlili iqtisadiyyatın müxtəlif nisbətlərini nəzərdən keçirməyi nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın quruluşunun dövlət tənzimlənməsi bütün nisbətlərə təsir göstərir. İqtisadi inkişaf mərhələsindən və mövcud iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq fərdi nisbətlər seçilə və balanssızlığı düzəltmək üçün tədbirlər tətbiq edilə bilər. Çox vaxt struktur tənzimlənməsi sektor nisbətlərinə yönəldilmişdir. İqtisadiyyatın strukturunun təhlili nisbətlərin və tarazlığın pozulmasının miqdarını təyin etməyə yönəlib. Bu vəziyyətdə aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilə bilər: (Muradov Ş., İbadov S., 2003, s.29)

- ÜDM-də maddi və qeyri-maddi istehsalın payı;
- İstehlak və yığının ÜDM-dəki payı;
- ÜDM-in sektor quruluşu;
- Sektordaxili quruluş;
- Adambaşına düşən müəyyən növ məhsulların (enerji, qida, uzunmüddətli məhsullar) istehsal həcmi.

Dissertasiyada iqtisadiyyatın ayrı-ayrı strukturlarını nəzərdən keçirəcəyik, quruluşu xarakterizə edən göstəricilərə kəmiyyət qiymət verəcəyik və bu göstəriciləri müqayisə etmək üçün meyarları müəyyən edəcəyik. Əvvəlcə iqtisadiyyatın ümumi quruluşunu verək. Bunun üçün Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının üç sektorlu modeli hazırlanmışdır. Bu model iqtisadiyyatın üç sektorunun nisbətini əks etdirir: kənd təsərrüfatı, sənaye, xidmətlər.

Azərbaycanda iqtisadiyyat quruluşunun transformasiya çevrilmələri həm keçid iqtisadiyyatları üçün həm ümumi, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malik idi. Struktur dəyişikliklərdən əvvəlki dövrü nəzərə alsaq, iqtisadiyyatın aşağıdakı xüsusiyyətləri vurğulanmalıdır (Nadirov A.A., 2001, s.534):

- Birincisi, SSRİ-nin dağılmasından və müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadiyyat zəif ölkələrarası əlaqələrlə xarakterizə olunurdu.
- İkincisi, siyasi vəziyyət sabitləşdi.
- Üçüncüsü, ölkədəki struktur dəyişikliklərindən əvvəlki dövrdə makroiqtisadi vəziyyət son dərəcə kəskinləşdi (1995-ci ilə qədər iqtisadiyyatdakı tənəzzül, inflyasiya yüksək saylarla xarakterizə edildi, məşğulluq və xarici ticarət həddən artıq azaldı).
- Dördüncüsü, iqtisadiyyatın üstünlüyü mineral və yanacaq ehtiyatlarının zənginliyində idi.
- Beşincisi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, bunun nəticəsində respublika ərazisinin təxminən beşdə biri işğal edildi və bir milyona yaxın vətəndaş daimi yaşayış yerlərindən qovuldu.

Azərbaycan iqtisadiyyatında transformasiya dəyişikliklərinin başlanmasına təkan Prezident Heydər Əliyevin 30 iyun 1995-ci ildə ölkədəki iqtisadi islahatlarla əlaqədar olaraq ölkənin parlamentinə (Milli Məclisinə) müraciəti oldu. İslahatlar BVF və Dünya Bankının texniki və maliyyə dəstəyi ilə, iqtisadiyyatda makroiqtisadi və struktur islahatlarla əlaqəli proqramlar çərçivəsində başlandı. Bu, iqtisadi liberallaşmanın əsasını qoydu.

Son 20 ildə Azərbaycanda aparılan struktur dəyişiklikləri şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölmək olar. Bu tədqiqat işində struktur dəyişikliklərinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində fərqli cəhətləri göstərməyə çalışırıq. Beləliklə, zəif iqtisadiyyatda xammal və kənd təsərrüfatına xüsusi diqqət yetirilməklə bərabər iqtisadiyyatın inkişafı ilə institusional dəyişikliklər və iqtisadiyyatın hüquqi mühitinin yaxşılaşdırılması müzakirə mövzusunda çevrilir.

İlk növbədə islahatlar arasında aqrar sahədəki islahatlar da var. 1995-ci ildən bəri milli iqtisadiyyatda həyata keçirilən aqrar islahatlar bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına, torpaq və mülkiyyətdən səmərəli istifadəyə, aqrar kompleksin sahə quruluşunun yaxşılaşdırılmasına və sahibkarlığın formalaşmasına uğurla təsir etdi. Beləliklə, o dövrdə Prezident Heydər Əliyev aqrar islahatların həyata keçirilməsinə, mülkiyyət formalarının dəyişdirilməsinə, torpaq islahatlarının aparılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Qəbul edilmiş "Aqrar islahatların əsasları haqqında", "Dövlət və kolxoz təsərrüfatlarının islahatı haqqında", "Torpaq islahatları haqqında", "Torpaq icarəsi haqqında", "Torpaq Məcəlləsi", "Torpaq bazarı haqqında" qanunlar aqrar islahatların həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı. Torpaq islahatları nəticəsində vahid torpaq fondunun 56,9% -i dövlət mülkiyyətində, 23,5% -i bələdiyyə mülkiyyətində, 19,6% -i özəl mülkiyyətdə qaldı (ümumi torpaq fondu 8 641 506 hektar idi). Təxminən 3,5 milyon insan torpaq sahibi oldu. İslahatların həyata keçirilməsi sonrakı dövrdə də davam etdi. Bu sahədə idarəetməni təkmilləşdirmək üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yenidən təşkil edildi, Fitosanitar Nəzarəti üzrə Dövlət Xidməti, ASC Su Təsərrüfatı və Meliorasiya Xidməti, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Dövlət Baytarlıq Xidməti və Aqrar Kreditlər üzrə Dövlət Agentliyi yaradıldı. Prezidentin "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında" Sərəncamına əsasən, əkin sahələrinin hər hektarı üçün kompensasiya verilir.

Sahibkarlığa Kömək Fondu tərəfindən bu sahənin inkişafına yönəlmiş kreditlərin həcmi hər il artır. Beləliklə, 2014-cü ilin statistik məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, Sahibkarlığa Kömək Fondu tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalına verilən kreditlərin payı ümumi kredit həcmində% 54,5 (164,191 min adam) təşkil etmişdir. Ayrılmış vəsait hesabına kənd təsərrüfatında 5345 işgüzar layihənin icrası nəticəsində 10481 iş yerinin açılması planlaşdırılır.

Aqrar islahatlarla yanaşı, birinci nəslin islahatları özəlləşdirmə və ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı islahatları da əhatə etməlidir. Özəlləşdirmə dedikdə dövlət əmlakının xüsusi mülkiyyətə verilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesləri bu sahədə Dövlət Proqramları çərçivəsində həyata

keçirilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Qanunu statusuna malik olan "1995-1998-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinə dair Dövlət Proqramı". dövlət əmlakının-dən çox 70% satış üçün nəzərdə tutulmuş bu sənəd, məqsədləri, əsas vəzifələri, prioritetləri və özəlləşdirmə metodları, eləcə də bu prosesin kütləvi miqyaslı təmin edilməsi prinsipləri, bu əcnəbilərin iştirakı və s əks Özəlləşdirmənin əsas hədəfləri arasında qeyd edə bilərik: xüsusi mülkiyyətə və sərbəst rəqabətə əsaslanan bazar məkanının yaradılması; iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması; yerli və xarici investisiyaların milli iqtisadiyyata cəlb edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, özəlləşdirmə prosesi obyektləri bir neçə qrupa bölməklə başladı: özəlləşdirilməsi qadağan olunan obyektlər; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarı ilə özəlləşdirilməli olan obyektlər; Milli Məclisin qərarı ilə özəlləşdirilməli obyektlər; Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə özəlləşdirilməli olan obyektlər; mütləq özəlləşdirməyə məruz qalan obyektlər.

Qaz və neft sektoruna nəhəng xarici kapitalın cəlb edilməsi bütün sahələrin inkişafına kömək etmişdir. 2003-cü ildən bəri Azərbaycan neft, təbii qaz və elektrik enerjisi idxalatçısından ixracatçısına çevrildi və sənaye infrastrukturunu da yaxşılaşdı. Ölkədə neft və qaz strategiyasının həyata keçirilməsi, sənayenin imkanlarını genişləndirmək üçün istifadə olunan sabit maliyyə mənbələrinin formalaşmasına səbəb oldu.

Ölkəmizin enerji mənbələri əsas gəlir mənbəyidir. Bu sahədəki investisiyaların artması ölkəmizin iqtisadi cəhətdən investordan asılılığına səbəb ola bilər, lakin iqtisadiyyatı şaxələndirməyə, neft gəlirlərini digər sektorlara yönəltməyə, inkişaf etməkdə olan bölgələrə, yeni iş yerlərinin açılmasına yönəlmiş siyasətlər neftdən asılılığın azalmasına gətirib çıxarır.

Neft gəlirlərinin digər sahələrə yenidən bölüşdürülməsi bir tərəfdən ölkədə məşğulluğun artmasına, digər tərəfdən büdcə gəlirlərindən vergi şəklində gəlirlərin artmasına səbəb olur.

Cədvəl 11: Beynəlxalq müqayisələr, İxrac və idxal (milyard ABŞ dolları)

Ölkələr		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Azərbaycan	İxrac	21,4	26,6	23,9	24,0	21,8	12,7	13,5	15,3	19,5
	İdxal	6,6	9,8	9,7	10,7	9,2	9,2	8,5	8,8	11,5
	Saldo	14,8	16,8	14,2	13,3	12,6	3,5	5,0	6,5	8,0
Rusiya	İxrac	397,1	516,7	524,7	526,0	497,4	343,5	285,7	357,3	449,6
	İdxal	228,9	305,8	317,3	315,3	287,1	182,9	182,4	227,9	238,5
	Saldo	168,2	210,9	207,4	210,7	210,3	160,6	103,3	129,4	211,1
Avstraliya	İxrac	212,3	271,7	256,7	253,0	241,2	188,5	192,5	231,1	257,1
	İdxal	193,2	234,4	250,6	232,6	227,6	200,2	198,5	221,2	227,0
	Saldo	19,1	37,3	6,1	20,4	13,6	-11,7	-6,0	9,9	30,1
Avstriya	İxrac	144,9	169,5	158,8	166,5	169,2	145,8	145,1	160,3	177,2
	İdxal	150,6	182,3	169,7	172,6	171,4	148,1	150,1	166,7	183,9
	Saldo	-5,7	-12,8	-10,9	-6,1	-2,2	-2,3	-5,0	-6,4	-6,7
Argentina	İxrac	64,7	84,3	75,2	83,0	71,9	56,8	57,7	0,0	...
	İdxal	48,0	74,3	68,5	74,0	65,3	59,8	55,6	0,0	...
	Saldo	16,7	10,0	6,7	9,0	6,6	-3,0	2,1	0,0	...
Ermənistan	İxrac	1,0	1,3	1,4	1,5	1,5	1,5	1,8	2,2	2,4
	İdxal	3,7	4,1	4,3	4,4	4,4	3,2	3,3	4,1	5,0
	Saldo	-2,7	-2,8	-2,9	-2,9	-2,9	-1,7	-1,5	-1,9	-2,6
Belarus	İxrac	25,3	41,4	46,1	37,2	36,1	26,7	23,5	29,2	33,9
	İdxal	34,9	45,8	46,4	43,0	40,5	30,3	27,6	34,2	38,4
	Saldo	-9,6	-4,4	-0,3	-5,8	-4,4	-3,6	-4,1	-5,0	-4,5
Belçika	İxrac	407,1	476,0	446,6	467,8	473,4	397,9	398,0	430,5	464,4
	İdxal	391,3	466,8	439,5	451,9	453,8	375,6	372,6	408,9	447,9
	Saldo	15,8	9,2	7,1	15,9	19,6	22,3	25,4	21,6	16,5
Bolqarıstan	İxrac	20,6	28,2	26,7	29,5	30,9	25,8	26,7	31,6	33,3
	İdxal	25,5	32,6	32,7	34,4	34,7	29,3	29,0	34,3	38,0
	Saldo	-4,9	-4,4	-6,0	-4,9	-3,8	-3,5	-2,3	-2,7	-4,7
Braziliya	İxrac	201,9	256,0	242,6	242,2	225,1	191,1	185,3	217,8	239,7
	İdxal	191,5	236,9	228,4	244,7	239,2	178,8	143,5	157,5	188,6
	Saldo	10,4	19,1	14,2	-2,5	-14,1	12,3	41,8	60,3	51,1
Böyük Britaniya və Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığı	İxrac	410,0	478,5	476,3	477,0	482,4	438,3	408,1	436,5	468,1
	İdxal	562,5	638,9	648,7	645,5	684,1	618,7	591,0	613,0	652,3
	Saldo	-152,5	-160,4	-172,4	-168,5	-201,7	-180,4	-182,9	-176,5	-184,2
Macarıstan	İxrac	94,8	110,9	103,0	108,4	112,4	100,3	103,0	113,7	123,8
	İdxal	87,6	101,0	94,3	99,1	103,9	90,7	91,4	103,8	116,0
	Saldo	7,2	9,9	8,7	9,3	8,5	9,6	11,6	9,9	7,8
Almaniya	İxrac	1261,6	1477,0	1408,4	1451,6	1492,5	1323,7	1335,9	1448,2	1561,0
	İdxal	1056,2	1256,2	1164,6	1192,8	1209,3	1052,9	1056,5	1162,9	1285,5
	Saldo	205,4	220,8	243,8	258,8	283,2	270,8	279,4	285,3	275,5

Mənbə: www.stat.gov.az

İndiki şəraitdə sənayeləşmə prosesinin formalaşmasında və sürətlənməsində müvafiq qurumların yaradılmasına çox diqqət yetirilir. Sumqayıt Texnoloji Parkının və Sumqayıt Kimya-Sənaye Parkının yaradılması və Parklarda fəaliyyət göstərən fabriklərin müasir avadanlıqlarla təchiz edilməsi, həmçinin Balaxanıda bərk tullantıların çeşidlənməsi və emalı üçün Sənaye Parkının yaradılması iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə mühüm töhfələr verəcəkdir.

3.3. Dövlətin struktur siyasətinin normativ-hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

İqtisadi quruluş milli iqtisadiyyatın tarazlığı, səmərəli və davamlı böyüməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. İqtisadiyyatın quruluşu çoxşaxəli bir konsepsiyadır və buna görə də müxtəlif nöqteyi-nəzərdən nəzərdən keçirilə bilər. Sektor, çoxalma, regional və xarici ticarət strukturları fərqlənir.

İqtisadiyyatın sahə quruluşu müxtəlif sahələr və alt sektorların nisbətidir. Ümumiyyətlə bu sahələrin və alt sektorların ÜDM-dəki payı kimi təqdim olunur. Sektor quruluşu mürəkkəb və dinamikdir, çünki elmi-texniki tərəqqinin, iqtisadiyyatın dövrü inkişafının və bir sıra digər amillərin təsiri altında daim dəyişikliklərə məruz qalır.

İqtisadiyyatın inkişafını proqnozlaşdırmaq üçün öyrənilməsi lazım olan sahələr arasında sıx əlaqələr yaranır. Bu əlaqələrin təhlili 1920-ci illərdə hazırlanmış giriş-çıxış balansı modelində aparılmışdır. Sovet Dövlət Plan Komissiyasının mütəxəssisləri tərəfindən bu əlaqəli təhlil xalq təsərrüfatının tarazlığının ayrılmaz hissəsi kimi və 30-cu illərdə nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilmişdir. bunun üçün iqtisadiyyat sahəsində Nobel mükafatı laureatı adını alan rus mənşəli amerikalı alim Vasily Leontiev (1906-1999). Modelinə “giriş-çıxış” deyilir, çünki hər bir sahənin giriş və çıxışı arasındakı kəmiyyət əlaqəsini araşdırır və malların və xidmətlərin bir sənayedən digər sahələrə hərəkətini göstərir (Səmədova E.R., 2017, s.139).

XIX-XX əsrlər boyu. iqtisadiyyatın sahə quruluşu bir neçə dəfə dəyişdi. XIX əsrdə Qərbi ölkələrinin ÜDM-də. əsas sektor üstünlük təşkil edirdi. XIX əsrin sonlarından bəri. ortalarına qədər - XX əsrin sonlarına qədər. XX əsrin sonlarından etibarən orta sektorun hakim olduğu. üçüncü sektor üstünlük təşkil etməyə başlayır. Üçüncü sektorun özündə də informasiya xidmətləri, elm, təhsil, səhiyyə və sosial təminat kimi sahələrin payı artır.

Rusiya iqtisadiyyatının sahə quruluşu hasilat sənayesinin üstünlük təşkil etməsi, qabaqcıl sahələrin (elektron, radio, kimya sənayesi, dəqiq alət istehsalı) az inkişafı,

kənd təsərrüfatının geri qalması, istehlak malları istehsal edən sənaye sahələri və istehsal və qeyri-istehsal infrastrukturunu ilə xarakterizə olunur.

Təkrar istehsal quruluşu iqtisadi böyümə və onun səmərəliliyinin artırılması imkanlarını əks etdirən iqtisadi sistemin bir hissəsidir. Reproduktiv quruluşun əsas xüsusiyyətlərindən biri istehlak və qənaət nisbətidir. Əmanətlərin payı nə qədər yüksəkdirsə, gün üçün investisiyaların maliyyələşdirilməsi və istehsalın genişləndirilməsi üçün bir o qədər çox imkanlar yaranır.

Rusiya iqtisadiyyatının strukturunda, gəlirlərin böyük hissəsini dövlət büdcəsinə verən ixracat, əsasən enerji və xammal sektoru ilə əmanət və investisiya mənbələrinin əsas hissəsini cəmləşdirən daxili istehsal ilə, demək olar ki, bütün istehsal sənayesi, tikinti və kənd təsərrüfatını özündə birləşdirən sektoru ayırmaq adətdir.

İqtisadi quruluş birdəfəlik formalaşmır. Müxtəlif amillərin təsiri ilə baş verən dəyişikliklərə məruz qalır: ya bazar qanunlarının işlənməsi nəticəsində (sahələrarası rəqabət, mənfəət nisbətindəki dəyişikliklər, kapitalın bir sahədən digərinə axını) və ya mütərəqqi struktur dəyişikliklərini sürətləndirmək üçün dövlət rıçaqlarının geniş istifadəsi nəticəsində müəyyən təsirlərə məruz qala bilər.

Quruluşdakı kəskin dəyişikliklər həm milli, həm də beynəlxalq iqtisadi münasibətləri əhatə edən dərin və olduqca kəskin nəticələrə səbəb ola bilər və struktur böhranlarında ifadə oluna bilər.

İqtisadiyyatı bütövlükdə əhatə edən dövrü böhrandan fərqli olaraq, struktur böhranlar ayrı-ayrı sahələrin və sənaye sahələrinin inkişafı və vəziyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi ilə təmsil olunan böhranlardır.

Məsələn, kənd təsərrüfatında - aqrar böhranı; enerji sektorunda - enerji böhranı; sənayedə - ağır sənayedə böhranı və s. Çox vaxt struktur böhranları milli iqtisadiyyatın digər sahələrini və hətta dünya iqtisadiyyatının bir çox sahələrini təsir edir (Sultanov D., 2008, s.28).

Müəyyən şərtlər daxilində struktur böhranları uzun müddət iqtisadi inkişafa dərin təsir göstərə bilər. Məsələn, 1973-cü ildə dünyada neft qiymətlərinin kəskin artması ilə başlayan enerji böhranı, dünyanın əksər ölkələrinin iqtisadiyyatına

davamlı təsir göstərdi. İqtisadi tarix valyuta, maliyyə və digər struktur böhranları da bilir. Valyuta böhranları bir sıra ölkələrin valyuta məzənnələrində kəskin dəyişkənliklə ifadə olunur. Aqrar böhranlar kənd təsərrüfatı məhsullarının milli və ya dünya bazarlarında satışında dövrü çətinliklərlə özünü göstərir və təbii amillər, heyvandarlıq epidemiyası, dünya bazarında kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərində kəskin dəyişiklik və digər səbəblər səbəb ola bilər. Sektor struktur böhranları həm müvafiq məhsulların az istehsalı, həm də çox istehsalı şəklində özünü göstərir; sənayenin texniki geriliyinin nəticəsi ola bilər, ümumi sənaye dövrü ilə müşayiət olunur.

Hər bir struktur dəyişikliyinə əsasında ziddiyyət dayanır. Struktur inkişaf mənbəyi kimi elementlər arasındakı ziddiyyət məsələsi sosial-iqtisadi quruluşların dinamikasının öyrənilməsində əsas məsələlərdən biridir. İqtisadi sistemlər sabitliyi və dəyişkənliyi ilə tanınır. "Quruluş" anlayışı, ilk növbədə, sistemin sabitliyini xarakterizə edir. "Sistemin ziddiyyətlərə bölünməsi onun nisbi tarazlıq vəziyyətini və uzun müddətli mövcud olma ehtimalını təmin edir, bu zaman əks elementlərin kəmiyyət nisbətində dəyişikliklər olur. Nəticədə kəmiyyət dəyişiklikləri istə-istəməz keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. "

Bəzi struktur elementlərindəki kiçik dəyişikliklər əksləri ilə dərhal tarazlaşdırılır. Beləliklə, inkişafın tədricən təkamül prosesi baş verir. Bunun müəyyən bir mərhələsində, aktiv prinsipdəki dəyişikliklərin qarşı tərəfdəki müvafiq dəyişikliklərlə artıq kompensasiya edilə bilməyəcəyi bir an gəlir (struktur böhranı), çünki bunlar strukturun özü tərəfindən məhdudlaşdırılır. Tədricilikdə bir dəyişiklik, bir fasilə var, bütövün quruluşu, sistem keyfiyyətləri və nəticədə sistem özü dəyişir. Qarşıdan yeni bir tarazlıq dövrü gəlir. Struktur böhranı, köhnə istehsal quruluşu və müvafiq qaynaq bölgüsü, ehtiyacların dəyişdirilmiş quruluşu ilə ziddiyyət təşkil etdiyi zaman meydana gəlir, lakin hələ dəyişməyə hazır deyil. Mövcud quruluşun ətaləti yenidən quruluşu təxirə salır, ağırlı və uzanır. Köhnə quruluş hələ də üstünlük təşkil edərkən, ümumi böyümə sürəti kəskin şəkildə azalır və bu da ictimai istehsalın durğunluğuna səbəb olur; bazarların və pul sferasının normal fəaliyyəti pozulur, iqtisadi konyunkturanın ümumi şərtləri əlverişsiz qalır.

Köhnə quruluş nəhayət yeni sənaye sahələrinə və istehsal sahələrinə, yeni təşkilat və tənzimləmə formalarına yer verməyə başlayanda struktur böhranı aradan qaldırır.

İqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklərinin əsas, ilkin və törəmə ziddiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Struktur dəyişikliklərin əsas ziddiyyəti iqtisadiyyatın strukturundakı ayrı-ayrı elementlərin qeyri-bərabər inkişaf dinamikasıdır. Bu vəziyyətdə, qeyri-bərabər dinamika, struktur elementlərin nisbi kəmiyyət xüsusiyyətlərindəki (sürətlənmə və ya yavaşlama) fərqli bir dəyişiklik dərəcəsi, fərqli bir meydana gəlmə vaxtı (zaman gecikmələri) və bu dinamik proseslərin fərqli bir istiqaməti kimi başa düşülür, bunun nəticəsində struktur elementlər arasındakı əlaqələrin keyfiyyətcə çevrilməsi baş verir, iqtisadi sistemin əsas nisbətləri dəyişir.

İqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklərinin əsas ziddiyyətinin həlli, ziddiyyət tərəfləri arasında onsuz da mövcud olan nisbətənin tanınmış bir inkar edilməsidir. Bu proses davamlıdır; yeni bir quruluşun ortaya çıxması əvvəllər meydana gəlmiş bir inkardır. Struktur dəyişikliklər, beləliklə ehtiyaclar quruluşu ilə qaynaq bölgüsü, istehlak və istehsal strukturları quruluşu arasındakı mövcud əlaqələri aradan qaldıraraq yeni bir nisbətlər sistemi meydana gətirir və bu mənada əvvəllər göstərdiyimiz kimi əsas funksiyalarından biri də bu strukturlar arasında dinamik uyğunluğu təmin etməkdir (Баканов М.И., Шеремет А.Д., 2002, s.526).

İqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklərinin bir neçə törəmə ziddiyyəti əsas və ilkin ziddiyyətlərdən irəli gəlir, bunların arasında iqtisadiyyatın təbii-maddi və dəyər strukturlarında dəyişikliklər ilə ziddiyyət, xarici və daxili struktur dəyişiklikləri ilə müəyyən bir iqtisadi sistem daxilində çox istiqamətli dəyişikliklər arasında bir ziddiyyət var.

İqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklərinin əsas səbəblərindən biri sosial ehtiyaclar sisteminin inkişafıdır. Ehtiyacların quruluşundakı dəyişikliklər, bəzilərinin meydana çıxması, bəzilərinin yox olması və itməsi vasitəçilik edərək istehlak və buna görə də istehsalın strukturunda dəyişikliklərə ehtiyac yaradır. İnsan ehtiyacları sistemi iki əsas elementi əhatə edir: birincisi çoxsaylı maddi

ehtiyaclardan ibarətdir, ikincisi qeyri-maddi, sosial yönümlü, mənəvi ehtiyacları (ahəngdar inkişafa ehtiyaclar, sosial ədalət və s.) Təmsil edir. Sosial yönümlü ehtiyaclar, bir insanın yaradıcı bir insan kimi maddi (iqtisadi) azadlıq əldə etmək arzusundan irəli gəlir və davamlı olaraq yalnız maddi ehtiyacların kifayət qədər yüksək səviyyədə ödənilməsi səviyyəsində özünü çoxalda bilər. Cəmiyyət inkişaf etdikcə maraqların əhəmiyyətli bir hissəsi ehtiyaclar sistemindəki müvafiq dəyişikliklərlə əks olunan maddi yönümlərini itirir.

Ehtiyacların müasir quruluşu, onu təşkil edən elementlərin müxtəlifliyi, kompleks fərqlənməsi və beynəlxalq xarakteri ilə xarakterizə olunur. Üstəlik, postindustrial bir cəmiyyətə doğru hərəkət mərhələsində yaradıcı fəaliyyət, təhsil, intellektual və mədəni inkişaf, özünü həyata keçirmə, maraqlara uyğun ünsiyyət, intensiv istirahət və asudə ehtiyac kimi qeyri-maddi, mənəvi ehtiyaclar getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Müasir ehtiyaclar informasiya texnologiyaları, qlobal şəbəkələr və rabitənin inkişafı ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilir. V.L.-yə görə. İnozemtseva, müasir cəmiyyətdə "fərdi inkişaf insanın əsas hədəfinə çevrilir və faydacı ehtiyaclar tərəfindən motivasiya olunmayan fəaliyyətlər ictimai quruluşu on illərlə davam edən şiddətli, lakin səthi inqilabi təlatümlərdən daha çox dərəcədə dəyişdirir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur təkmilləşdirilməsinin hüquqi təminatı məsələləri üzrə aparılmış dissertasiya tədqiqatı aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

İqtisadiyyatın yeni nüanslar əsnasında formalaşdırılması xalq təsərrüfatının strukturu, onun durumu ilə sıx əlaqəlidir. Strukturun vəziyyəti iqtisadi yenidənqurmada güclü bir nüans qismində özünü biruzə verir. İqtisadiyyatın strukturu müasir tələblərə bağlı olaraq təkrar formalaşmalıdır. Dövlətimiz özünün daxili resurslarından - xammal və kadr ehtiyatlarından mümkün qədər olduqca düzgün istiqamətdə istifadə etməli, özünü malik olduğu sərvətlərinə olduqca düzgün və düşünülmüş şəkildə yanaşaraq, gələcəkdəki inkişafı yolunda əmin şəkildə situasiya yaratmağa qadir olmalıdır. İqtisadi münasibətlərin qəti təmin edilməsi, ilkin prinsipləri iqtisadi münasibətlərin məzmununun mürəkkəbliyindən, iyerarxiyasından irəli gələn çoxşaxəli hüquqi aktların normalarında nəzərdə tutulmuş kompleks bir sistem sisteminin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu səbəbdən, elm adamlarının elmi əsaslandırılmış tövsiyələri nəzərə alınmaqla, iqtisadi münasibətlərin müxtəlif variantlarının, ümumilikdə təriflərinin növlərinin və onların fərdi aspektlərinin tənzimləmələrdə leqallaşdırılması prinsiplial olaraq vacibdir.

İqtisadi münasibətlərin təmin edilməsində müxtəlif normativ hüquqi aktlar sisteminin rolunun və əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi onlarda istifadə olunan terminoloji vasitələrdən asılıdır ki, bu da təhlilin göstərdiyi kimi açıq-aşkar kifayət deyil və həmişə məntiqi ardıcılıqla istifadə olunmur və semantik mənası ilə ekvivalentdir. Bunun səbəbi onlarda iqtisadi münasibətlər konsepsiyasının özü ilə yanaşı, məzmununun, növünün, səviyyəsinin və normativ aktın statusuna uyğun digər xüsusiyyətlərinin olmamasıdır.

Azərbaycan qanunvericiliyini təhlil edərək görmək olar ki, iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində bütöv bir yanaşma anlayışı yoxdur. Bu

vəziyyət ölkənin iqtisadi artımını təmin edən müxtəlif modellərdən kifayət qədər dinamik bir rejimdə istifadə edildiyi ilə izah edilə bilər.

Müxtəlif normativ hüquqi aktların müddələrinin iqtisadi münasibətlər kateqoriyasını və tədqiqatdakı izahını tapmaq üçün aparılan hüquqi tədqiqatın bir hissəsi olaraq, mövcud hüquqi tənzimləmə çərçivəsində iqtisadi münasibətlərin dialektik cəhətdən bir-birinə bağlı elementlərin kompleks, iyerarxik qaydada dəsti (sistemi) olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Hüquq normaları ilə müəyyən edilmiş və ölkənin iqtisadi inkişaf konsepsiyası ilə əvvəlcədən müəyyən edilmiş rejimdə nəticə etibarlı ilə onların vəziyyəti və məzmununun xüsusiyyətləri dövlətin tarixi inkişaf mərhələsi ilə yanaşı, burada istifadə olunan və qanunla təsbit edilmiş iqtisadi model tərəfindən müəyyən edilir.

Tədqiqat işində demokratik dövlət və bazar iqtisadiyyatının qurulmasına keçidin müxtəlif mülkiyyət formaları arasındakı münasibətləri kökündən dəyişdirdiyi və nəticədə müxtəlif subyektlərin iqtisadi maraqları arasındakı əlaqəni kökündən dəyişdirdiyi, qarşılıqlı fəaliyyət dairəsini genişləndirdiyi və çətinləşdirdiyi, iqtisadi maraqları yeni məzmunla doldurduğu nöqteyi-nəzərini əsaslandırır. Çox quruluşlu bazar iqtisadiyyatı modelinin tətbiqi, subyektiv və obyektiv prinsiplər arasında ayrılmaz bir əlaqənin olduğu təzahür formalarının zənginləşdirilməsi üçün əsas rolunu oynadı.

Dissertasiya tədqiqatına əsasən belə nəticəyə gəlmək olarki, hal hazırda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafı şəraitində fərqli istiqamətlər yönündə struktur, innovasiya, investisiya, sənaye sahələrinin inkişaf üçün səylər daha da artırılmalıdır. Qanun və qaydanın qurulmasına, iqtisadi münasibətlər subyektlərinin hüquq və mənafeələrinin qorunması üçün etibarlı mexanizmlərin yaradılmasına töhfə vermək əsas prioritet kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Mütərəqqi və effektiv struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi iqtisadi dinamikanın artımı üçün şərait yaratmış olacaq.

Nəzərə alınmalıdır ki, İqtisadiyyatın struktur təkmilləşdirilməsini müsbət istiqamətdə reallaşdırmaq üçün iqtisadi nəzəriyyədə yeni yanaşmalar, mövcud iqtisadi vəziyyətin tənqidi, təhlili olmadan həyata keçirilməsi mümkün olmayan

iqtisadiyyatımızda struktur dəyişiklikləri proqramının işlənilib hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan hüququnun iqtisadi yönümlü sahələrinin xüsusiyyətlərinin xüsusiyyətlərini araşdırarkən, bu xüsusiyyətlərə özlərinə belə spesifik xüsusiyyətlərinə görə aydınlıq gətirilir, çünki ədəbiyyatda bu bənddə əhəmiyyətli fikir ayrılıqları mövcuddur. Sektor xüsusiyyətlərini təbiətinin və qarşılıqlı əlaqələrinin bütün müxtəlifliyində müəyyənləşdirərək, sənayenin dövlət və hüquq inkişafındakı müvafiq tarixi mərhələdə ayrılmaz bir qanuni fenomen kimi xarakterizə edəcək belə əsas xüsusiyyətlərini elmi cəhətdən əsaslandırmaq lazımdır.

İqtisadi münasibətlərin inkişaf tendensiyaları ilə onları tənzimləyən qanunvericilik arasındakı dialektik əlaqənin əsaslandırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Belə bir müqayisə açıq şəkildə qanunvericiliyin effektivliyi və keyfiyyəti lehinə deyil. Bu səbəbdən mövcud olanların təkmilləşdirilməsi və yeni iqtisadi qanunvericiliyin qəbul edilməsi dövlət hakimiyyətinin əsas vəzifəsi hesab edilməlidir.

İqtisadi böyümənin təmin edilməsi məsələlərini həll etmək üçün bir neçə istiqamətləri göstərə bilərik: iqtisadi inkişaf üçün institusional şəraitin yaxşılaşdırılması; ölkənin iqtisadi həyatında dövlətin rolunun aktivləşdirilməsi; dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmlərinin formalaşdırılması; makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və pul siyasətində populizmdən yayınma. Statistik və ya liberal nəzəriyyələr iqtisadi münasibətlərin konseptual əsasını və dolayısı ilə son onilliklərin müxtəlif illərində hüquqi tənzimlənməsini təmin etmişdir.

Struktur təkmilləşdirilməsini daha da inkişaf etdirib üst səviyyə çıxarmaq üçün elm-texnologiyaya əsaslanan sənaye sektorlarının, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, kadrlar, ixtisaslı fəhlələr cəlb edilməsini vacib nüansa çevirən istehsal sektorlarının formalaşdırılması da vacib və məqsədə uyğundur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, «Nasir» nəşriyyatı, 2002, 447 s.
2. Bayramov Ə. Regional iqtisadi inteqrasiya: İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika jurnalı. Bakı, Azərnəşr, 2007, s. 31
3. Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı: 2000, 234 s.
4. Əlirzayev Ə. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatının metodoloji prinsipləri, qanunauyğunluqları. Bakı, Diplomat. 2007, s.208;
5. Əliyev A., Şəkərəliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, Az.DİU, 2002, s.420;
6. İmanov Q. Həsənli Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Bakı, «Elm», 2001. s. 247
7. Əliyev M.T.”Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri”.Bakı – 2002
8. Əliyev M.T.”Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri”.Bakı – 2002
9. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M., “Region iqtisadiyyatının tənzimlənməsi”, Bakı – 2001;
- 10.Məmmədov F., Musayev A., Sadıqov M., Rzayev Z., Kəlbəliyev Y.– Vergilər və Vergitutuma.(Bakı 2006)
- 11.Meybullayev M. İqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi, səbəbləri və sosial-iqtisadi məsələləri. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika jurnalı, 2002, № 1- 2
- 12.Meybullayev M. İqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi, səbəbləri və sosial-iqtisadi məsələləri. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika jurnalı, 2002, № 1- 2;

13. Milli iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə dair ümumiləşdirilmiş təklif və tövsiyələr (makroiqtisadi səviyyədə), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı – 2010;
14. Mirzəyev M.R. İqtisadi artım amilləri və orılardan səmərəli istifadə İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika jurnalı, 2002, №12, s. 150-152
15. Musayev A., Kəlbəyev Y.– Azərbaycan Respublikasında Vergi Xidməti: islahatlar və nəticələr.(Bakı 2002)
16. Muradov Ş., İbadov S. İqtisadi qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyat: nəzəri təhlil. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat), 2003, № 1, S. 29.
17. Muradov Ş., İbadov S. İqtisadi qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyat: nəzəri təhlil. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat), 2003, № 1, S. 29.
18. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı: Elm, 2001, 534 s.
19. Səmədova E.R. Azərbaycanda iş mühitinin yaxşılaşdırılması // Rusiya Sahibkarlıq Jurnalı. - 2017. - № 8. - s. 1393-1399. - doi: 10.18334 / rp.18.8.37792.
20. Sultanov D. İxrac potensialı sisteminin quruluşu və inkişaf xüsusiyyətləri // Hüquqi dövlət və hüquq. - 2008. - № 10. - s. 2832.

İngilis dilində

1. Richard Shediak, Rabih Abouchakra, Chadi N. Moujaes, Mazen Ramsay Najjar. Economic Diversification The Road to Sustainable Development. Booz&Co, 2008.

Rus dilində

1. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М.Финансы и статистика, 2002, 526 с;
2. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М.Финансы и статистика, 2002, 526 с;

3. Бейе Г.У. Введение в общую экономику и организация производства, Красноярск, Фарма, 2003, 286 с.
4. Гаджиев Ш. Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев - 2000.;
5. Глазьев С.Ю. «Теория долгосрочного технико-экономического развития», М. «ВлаДар», 2001, с. 219;

İnternet resursları

1. <http://www.economy.gov.az> – AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin web saytı
2. <http://www.nba.az> – AR Milli Bankının rəsmi web ünvanı
3. <http://www.meclis.gov.az> – AR Milli Məclisin rəsmi web ünvanı
4. <http://www.president.gov.az> – AR Prezident Aparatının rəsmi web ünvanı
5. <http://www.azstat.org> – Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin web ünvanı
6. <http://www.taxes.gov.az> – Vergilər Nazirliyi
7. <http://www.az-customs.net> – Dövlət Gömrük Komitəsi

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Dünya praktikasında sənayedə texnoloji yeniliyi stimullaşdırmaq üçün istifadə olunan vergi güzəştlərinin xüsusiyyətləri.....	30
Cədvəl 2: Əsas makroiqtisadi göstəricilərin indeksləri, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	33
Cədvəl 3: İqtisadiyyatın sektorları üzrə yaradılmış ümumi əlavə dəyər.....	35
Cədvəl 4: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası.....	36
Cədvəl 5: İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar	40
Cədvəl 6: Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri, milyon manat	42
Cədvəl 7: Ölkə iqtisadiyyatında mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payı, faizlə.....	45
Cədvəl 8: Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin əsas makro-iqtisadi göstəriciləri.....	46
Cədvəl 9: Əsas sosial-iqtisadi göstəricilərin indeksləri, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	48
Cədvəl 10: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankında manatın məzənnəsi (ilin axırına, milli valyutaya düşən, manat)	53
Cədvəl 11: Beynəlxalq müqayisələr, İxrac və idxal (milyard ABŞ dolları)	60